

BAOU
Education
for all

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

દ્વિતીય વર્ષ સેમેસ્ટર - 3

SL-AEC-305-II

સંસ્કૃત ભાષા: સ્વરૂપ અને પરિચય-II

B.A. (Honours)

સ્વાધ્યાયનું અજવાળું

ભારતના સંવિધાનના સર્જક, ભારતરત્ન ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની પાવન સ્મૃતિમાં ગરવા ગુજરાતમાં, ગુજરાત સરકારશ્રીએ ઈ.સ. ૧૯૮૪માં યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ કમિશન અને ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન કાઉન્સિલની માન્યતા મેળવી અમદાવાદમાં ગુજરાતના એક માત્ર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરી છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની ૧૨૫મી જન્મજયંતીના અવસરે જ ગુજરાત સરકાર દ્વારા યુનિવર્સિટી માટે અદ્યતન સગવડ સાથે, શાંત જગ્યા મેળવી જ્યોતિર્મય પરિસરનું નિર્માણ કરી આપ્યું. BAOUના સત્તામંડળે પણ યુનિવર્સિટીના આગવા ભવિષ્ય માટે ખૂબ સહયોગ આપ્યો, આપતા રહે છે.

શિક્ષણ એટલે માનવમાં થતું મૂડી રોકાણ, શિક્ષણ લોકસમાજની ગુણવત્તા સુધારણામાં અધિક ફાળો આપી શકે છે. અહીં મને સ્વામી વિવેકાનંદનું શિક્ષણવિષયક દર્શન યાદ આવે છે: ‘જેનાથી ચારિત્ર્યનું ઘડતર થાય, જેનાથી માનસિક ક્ષમતાનું નિર્માણ થાય, જેનાથી બૌદ્ધિક વિકાસ સાધી શકાય અને જેના થકી વ્યક્તિ પગભર બની શકે તેને શિક્ષણ કહેવાય.’

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી શિક્ષણમાં આવા ઉમદા વિચારને વરેલી છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓને ગુણવત્તાયુક્ત, વ્યવસાયલક્ષી, જીવનલક્ષી શિક્ષણની સગવડ ઘરે બેઠાં મળી રહે તેવા પ્રયત્નો મક્કમ બની કરે છે. બહોળા સમાજના લોકોને ઉચ્ચશિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય, છેવાડાના માણસોને ઉત્તમ કેળવણી એમનાં રોજિંદાં કામો કરતાં પ્રાપ્ત થતી રહે. વ્યવસાયિક લોકોને આગળના ભણતરની ઉત્તમ તક સાંપડે અને જીવનમાં પોતાની ક્ષમતાઓ, કૌશલ્યોને પ્રગટ કરી સારી કારકિર્દી ઘડે, સ્વાવલંબી બની ઉત્તમ જીવન જીવતાં સમાજ અને રાષ્ટ્રનિર્માણમાં પોતાનો પ્રદાન આપે એ માટે પ્રયાસરત છે.

‘સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:’ ધ્યાનમંત્રને કેન્દ્રમાં રાખીને આ ઓપન યુનિવર્સિટી અહીં પ્રવેશ મેળવતા છાત્રોને સ્વઅધ્યયન માટે સરળતાથી સમજાય એવા ગુણવત્તાલક્ષી અભ્યાસક્રમ ઉપલબ્ધ કરાવી આપે છે. દરેક વિદ્યાર્થીને પ્રત્યેક વિષયની પાયાની સમજણ મળે તેની કાળજી રાખવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને રસ પડે અને તેમની રુચિ કેળવાય તેવાં પાઠ્યપુસ્તકો નિષ્ણાત અધ્યાપકો દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવે છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાની ખેવના રાખતા કોઈપણ ઉંમરના છાત્રોને માટે અભ્યાસસામગ્રી તૈયાર કરવા માટે શિક્ષણવિદ સાથે પરામર્શ કરવામાં આવે છે. એ પછી જ માળખું રચી અભ્યાસ સામગ્રીને પુસ્તક સ્વરૂપે છાત્રોના કરકમળોમાં અપાય છે. જેનો ઉપયોગ કરીને વિદ્યાર્થીઓ સંતોષપ્રદ અનુભવ કરી શકે છે.

યુનિવર્સિટીના તજજ્ઞ અધ્યાપકો ખૂબ જ કાળજીથી આ અભ્યાસક્રમોનું લેખન કરે છે. વિષય નિષ્ણાત પ્રોફેસર્સ દ્વારા તેનું પરામર્શન થયા પછી જ પરિણામલક્ષી અભ્યાસ સામગ્રી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓને પહોંચે છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી જ્ઞાનનું કેન્દ્રબિંદુ બની રહી છે. વિદ્યાર્થીઓને ‘સ્વાધ્યાય ટેલિવિઝન’, ‘સ્વાધ્યાય રેડિયો’ જેવાં દૂરવર્તી ઉપાદાનો થકી પણ એમનાં ઘરમાં શિક્ષણ પહોંચાડવાનો પુરુષાર્થ થઈ રહ્યો છે. ઉમદા હેતુ, શ્રેષ્ઠ ધ્યેયને આંબવા પરિશ્રમ રત યુનિવર્સિટીના જ્ઞાનની પરબસમા અધ્યાપકો તેમજ કર્મઠ કર્મચારીગણને અભિનંદન અને અમારી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ સફળ થવા ખૂબ મહેનત કરી, જીવન સફળ કરવાની સાથે જીવન સાર્થક કરે એવી પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું.

અસ્તુ.

કુલપતિશ્રી ડૉ. અમીબહેન ઉપાધ્યાય

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, ‘જ્યોતિર્મય પરિસર’,

સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે, છારોડી, અમદાવાદ.

SL-AEC-305-II સંસ્કૃત ભાષા: સ્વરૂપ અને પરિચય

નિદર્શન:	
પ્રો. યોગેન્દ્ર પારેખ	નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હુમિનિટીઝ એન્ડ સોશ્યલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
વિષયસમિતિ:	
પ્રો. લલિત પટેલ પ્રો. નિરંજન પટેલ	આચાર્ય, ઉમા આર્ટ્સ એન્ડ નાથીબા કોમર્સ કોલેજ, ગાંધીનગર કુલપતિ, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભ વિદ્યાનગર, આણંદ
સંપાદન:	
ડૉ. વિનોદ માજુરાણા ડૉ. રાખી જૈન	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સંસ્કૃત વિભાગ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ. આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સંસ્કૃત વિભાગ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
પરામર્શન (વિષય)	
ડૉ. શાંતિકુમાર પંડ્યા	નિવૃત્ત પ્રાધ્યાપક, સેંટ ઝેવિયર્સ કોલેજ, અમદાવાદ.
ડૉ. નિરંજન પી. પટેલ	કુલપતિ, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભવિદ્યાનગર.
ડૉ. રાજેન્દ્ર નાણાવટી	નિવૃત્ત આચાર્ય, સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલય, વડોદરા.
ડૉ. વિશ્વનાથ જી. શાસ્ત્રી	નિવૃત્ત આચાર્ય, આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, રાધનપુર, પાટણ.
લેખન	
ડૉ. વિશ્વનાથ જી. શાસ્ત્રી	નિવૃત્ત આચાર્ય, આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, રાધનપુર, પાટણ.
ડૉ. શાંતિકુમાર પંડ્યા	નિવૃત્ત પ્રાધ્યાપક, સેંટ ઝેવિયર્સ કોલેજ, અમદાવાદ.
ડૉ. નિરંજન પી. પટેલ	કુલપતિ, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભવિદ્યાનગર.

પ્રકાશક: કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

આવૃત્તિ-2024 (નૂતન સંસ્કરણ)

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી; દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસસામગ્રીનો કોઈપણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

સંસ્કૃતભાષા – સ્વરૂપ અને પરિચય

SL-AEC-305-II

એકમ-8: ભારતીય દર્શન

એકમ-9: સ્મૃતિઓનો પરિચય

એકમ-10: સંસ્કૃત ગદ્ય પદ્ય નાટ્ય સાહિત્ય

એકમ-11: વ્યાકરણ શાસ્ત્રની સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા

એકમ-12: કાવ્ય વિવેચન : નામવૈવિધ્ય અને કાર્યક્ષેત્ર

એકમ-13: ગુજરાતનો ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ

એકમ-14: આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્ય (ઈ.સ. 1961 થી 2010)

:: રૂપરેખા ::

8.0 ઉદ્દેશ

8.1 પ્રસ્તાવના

8.2 ‘દર્શન’ શબ્દનો અર્થ

8.3 દર્શનના વિભાગ

8.0 ઉદ્દેશ

આ એકમ ભણ્યા બાદ આપ —

- દર્શન શબ્દનો અર્થ તેના પ્રકારો સમજી શકશો.
- આસ્તિક-નાસ્તિક દર્શનોનો પરિચય પ્રાપ્ત કરી શકશો.
- નાસ્તિક દર્શનોના સિદ્ધાન્તો સમજી શકશો.
- આસ્તિક દર્શનના સિદ્ધાન્તોથી વાકેફ થશો.
- સ્મૃતિઓનો સંક્ષેપમાં પરિચય મેળવી શકશો.
- સ્મૃતિઓના સિદ્ધાન્તો-આશ્રમવ્યવસ્થા, કર્મ વગેરેથી પરિચિત થશો.

8.1 પ્રસ્તાવના

આ એકમમાં ભારતીયદર્શન-પ્રકારો-પરંપરા, સાહિત્ય, ત્રણ નાસ્તિક અને છ આસ્તિક દર્શનનો પરિચય-સિદ્ધાન્ત—આપવાનો ઉપક્રમ છે. સાથે સાથે આ પ્રકરણમાં પ્રમુખ સ્મૃતિઓ જેવી કે; યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ, નારદ સ્મૃતિ તથા અર્થશાસ્ત્રનો સંક્ષેપમાં પરિચય કરાવ્યો છે. આ બંનેના અભ્યાસથી વિદ્યાર્થીમાં તર્કશક્તિનો તથા આપણી સાંસ્કૃતિક વિરાસતનો ખ્યાલ આવશે.

8.2 ‘દર્શન’ શબ્દનો અર્થ

સમ્યક્દર્શનસમ્પન્નઃ કર્મભિર્ન નિબદ્ધયતે ।

દર્શનેન વિહીનસ્તુ સંસારં પ્રતિપદ્યતે । (મનુ ૬-૭૪)

દર્શન એટલે જોવું; તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરવો. દૃશ્યતે અનેન ઇતિ દર્શનમ્। જેના વડે તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય તે દર્શન. સંસારના દુઃખથી મુક્તિ મેળવવી એ માનવજીવનનું લક્ષ્ય છે. આ લક્ષ્ય માટે પરમતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ

એક જ માર્ગ છે તે તમેવ વિદિત્વાઽતિમૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થા વિધ્યતેઽયનાય । પ્રાચીન સમયમાં દર્શન શબ્દ માટે ‘મીમાંસા’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. જેમ કે: પૂર્વ મીમાંસા, ઉત્તરમીમાંસા. મીમાંસા એટલે પરીક્ષણ. વેદના પૂર્વભાગનું પરીક્ષણ કરતો જે ગ્રંથ તે પૂર્વમીમાંસા અને વેદના ઉત્તરભાગનું પરીક્ષણ કરતો જે ગ્રંથ તે ઉત્તરમીમાંસા.

ભારતીય દર્શનોમાં ૬ આસ્તિક અને ૩ નાસ્તિક દર્શનો છે. પાણિનિએ અસ્તિ નાસ્તિ દિષ્ટં મતિઃ । સૂત્ર દ્વારા મસ્તિ થી આસ્તિક અર્થ લેવાનો અર્થાત્ જે વેદના પ્રામાણ્યને માને છે તે આસ્તિક અને નાસ્તિ થી નાસ્તિક અર્થ લેવાનો. જે વેદના પ્રમાણ્યને માનતો નથી તે નાસ્તિક

8.3 દર્શનના વિભાગ

• આસ્તિક દર્શન

૧.	સાંખ્યદર્શન-	કપિલમુનિ
૨.	યોગદર્શન-	પતંજલિ
૩.	ન્યાયદર્શન	અક્ષપાદ (ગૌતમ)
૪.	વૈશેષિકદર્શન	કણાદમુનિ
૫.	પૂર્વમીમાંસા	જૈમિનિમુનિ
૬.	ઉત્તરમીમાંસા	બાદરાયણ મુનિ

• નાસ્તિક દર્શન

૧.	જૈનદર્શન	મહાવીર સ્વામી
૨.	બૌદ્ધદર્શન	ભગવાન બુદ્ધ
૩.	ચાર્વાકદર્શન	બૃહસ્પતિ (ચાર્વાક)

આપણું જીવન અને ભારતીય દર્શનો વચ્ચે પરસ્પર સમ્બન્ધ છે. બન્ને એક જ લક્ષ્યને લઈને સાથે ચાલનારા બે મુસાફરો છે. આ બંનેની સત્તા એક જ કારણ પર નિર્ભર છે. તે ચરમ-તત્ત્વનું સૈદ્ધાન્તિક રૂપ આપણને દર્શનશાસ્ત્રોમાં જોવા મળે છે. જ્યારે વ્યાવહારિકરૂપ આપણા જીવનમાં જોવા મળે છે અને આ બન્ને રૂપો મળીને આપણને તે પરમતત્ત્વના પૂર્ણરૂપનો અનુભવ કરાવે છે.

જ્યારથી જીવ પોતાના પૂર્વજન્મના કર્મો પ્રમાણે સુખ દુઃખને ભોગવવા માટે આ સંસારમાં આવે છે ત્યારથી લઈને તે જીવનું એક જ ધ્યેય હોય છે. સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખની નિવૃત્તિ, જીવ નાનામાં નાની ક્રિયામાં પણ આનંદ શોધે છે. જેનાથી એને

ન પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુથી જે દુઃખ થયું છે તેનો નાશ થાય. જે ક્રિયા કરવાથી અલ્પ પણ આનંદ મળે કે મળવાની આશા હોય તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે જીવ હમેશાં ચેષ્ટા કરે છે.

જીવને સાંસારિક દુઃખોની નિવૃત્તિ ન થવાથી તે દુઃખોને દૂર કરવાના ઉપાયો શોધતો શોધતો જ્યારે જ્ઞાનીને પૂછે છે, એવી કઈ વસ્તુ છે કે જેને જાણી લેવાથી બધાં દુઃખોમાંથી છૂટકારો થાય ? ત્યારે જ્ઞાની કહે છે આત્મા વા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યઃ મન્તવ્ય । હૈ મૈત્રેયી! આ આત્માને જોવો જોઈએ, સાંભળવો જોઈએ અને તેનું મનન કરવું જોઈએ. શ્રુતિ દ્વારા આત્મા અંગે સાંભળેલી વાતો અંગે યુક્તિ દ્વારા તર્ક કરવો જોઈએ. આ પરમાનન્દની પ્રાપ્તિ શું દરેકજીવને થાય ખરી? ના, બધા જ જીવો એની પ્રાપ્તિ કરવા માટે અધિકારી નથી. કઠોપનિષદમાં કહ્યું છે. “શ્રવણાયમિ બહુભિર્યો ન લભ્યઃ, શૃણ્વન્તોઽપિ બહવો યં ન વિદુઃ। પરમતત્ત્વને પામવા માટે અધિકારી બનવું જોઈએ. શુદ્ધ અન્તઃકરણમાં જ પરમતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

નોંધ . (1) નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારા ઉતરો લખો .

(2) એકમમાં આપેલ ઉતરો સાથે તમારા ઉતરો સરખાવો .

૧. દર્શન એટલે શું? એ સમજાવી ભારતીયદર્શનનાં નામ આપો.

---

૨. કયાં દર્શનો નાસ્તિક છે ?

---

૩. કયાં દર્શનો આસ્તિક છે ?

---

૪. નાસ્તિક દર્શન શા માટે કહેવાય છે ?

---

૫. આસ્તિક દર્શન શા માટે કહેવાય છે ?

---

૬. ટૂંકનોંધ લખો.

(૧) ષટ્દર્શનના કર્તાનું નામ

(૨) નાસ્તિક દર્શનના કૃતિનું નામ

સંસ્કૃત નાટકની ઉત્પત્તિ વિશે સૌ પ્રથમ ઉલ્લેખ આપણને ભરત મુનિના નાટ્યશાસ્ત્રના ગ્રંથમાંથી મળે છે. ઈ.સ.ની ત્રીજી સદીના આસપાસ રચાયેલા આ ગ્રંથના પ્રથમ અધ્યાયમાં ભરતમુનિએ નાટ્યની ઉત્પત્તિ અંગે નાટ્યશાસ્ત્રમાં કથા આપેલી છે. ત્રેતાયુગમાં લોકો રહેતા હતા ત્યારે તેઓ ધર્મમાંથી ભ્રષ્ટ થયા અને બધે અનીતિ તથા ગ્રામ્ય ધર્મ ફેલાઈ રહ્યો હતો. આથી દેવો બ્રહ્મા પાસે ગયા અને તેમની પાસે રમકડું (ક્રીડનીયક) માંગ્યું જે આનંદ સાથે ઉપદેશ આપી શકે અને દરેક જાતિના વ્યક્તિ તેનો ઉપયોગ કરી શકે. આથી બ્રહ્માએ ઋગ્વેદમાંથી પાઠ્ય, સામવેદમાં ગીત, યજુર્વેદમાંથી અભિનય અને અથર્વવેદમાંથી રસ ગ્રહણ કરીને સંકલન કરી એક વેદ તૈયાર કર્યો જેને 'પંચમ વેદ' નામ આપ્યું. (જગ્રાહ પઠ્યં ઋગ્વેદાત્સામમ્બ્યો ગીતમેવ ચ । યજુર્વેદાદભિનયાન્ રસાનાથર્ણાદપિ) આ વેદ તેમણે દેવોને આપ્યો અને દેવોએ તે ભરત મુનિને આપ્યો. ભરતે પોતાના 100 પુત્રોની મદદથી ઈન્દ્રધ્વજ મહોત્સવ પ્રસંગે નાટક ભજવ્યું. આ પ્રસંગે હાજર રહેલા દાનવોએ પમાલ કરી વિક્ષેપ પાડ્યો. આથી વિશ્વકર્માએ નાટ્યગૃહનું નિર્માણ કરવાની યોજના દર્શાવી. પછીથી શંકરે તાંડવ આપ્યું પાર્વતીએ લાસ્ય આપ્યું અને અપ્સરાઓ નાટકમાં ભાગ લેવા લાગી.

ભરતની આ કથાનું અવલોકન કરતાં જણાય છે કે તે ભારતીય વાતાવરણને પૂરી રીતે બંધબેસતો છે. બધાનું મૂળ ઈશ્વરીય શક્તિમાં દર્શાવવાની આદત અહીં દેખી શકાય છે. છતાં આ એટલું કહીને બાજુએ મૂકી શકાય તેમ નથી. નાટકનાં મુખ્ય મુખ્ય ઘટકોનો ચારેય વેદો સાથે સાંધો સંબંધ ભરત મુનિ દર્શાવી રહ્યા છે. આ ઘટકો છે સંવાદ, ગીત, અભિનય અને રસ. પ્રત્યેક તત્ત્વ જે તે વેદમાં મુખ્ય રીતે તરી આવે છે. ઋગ્વેદમાં સંવાદ સૂક્તો છે. આ સૂક્તોમાં બે કે વધુ પાત્રો વચ્ચે સંવાદ હોય છે. દા.ત. પતિ-સરમા સંવાદ, ઈન્દ્ર-વરુણ સંવાદ, વિશ્વામિત્ર-નદી સંવાદ, પૂરુરવા-ઉર્વશી સંવાદ વગેરે. આ સંવાદ નાટકના સંવાદને મળતા આવે છે. યજ્ઞ વખતે યાજ્ઞિકો જે તે પાત્રની ઉક્તિ બોલી તે ભજવતા હતા એવું પણ એક મંતવ્ય છે.

સામવેદ ભારતીય સંગીતનો વેદ છે સામસૂક્તો પદ્ધતિસર ગાવામાં આવતાં હતાં જે આજે પણ ચાલુ છે. અર્વાચીન ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતનાં મૂળ આ વેદમાં રહેલાં છે. સામવેદમાંથી ગીત લીધું છે એ બાબત સંગીતનો નાટકની સાથે કેવો સંબંધ છે તેનો નિર્દેશ કરે છે.

યજુર્વેદમાંથી અભિનય લીધો એવો ઉલ્લેખ આ વેદનું યજ્ઞના સંદર્ભમાં મહત્ત્વ દર્શાવે છે. આ વેદ ક્રિયાકાંડથી ભરપૂર છે. યજ્ઞમાં આ વેદનો પુરોહિત ('અધ્વર્યુ') જ સતત ક્રિયાશીલ હોય છે. વળી કેટલાક વિધિઓ પણ એવા છે જેમાં અભિનય, કેવળ દેખાવ કરવાનો હોય છે. દા.ત. સોમક્રયણ નામના ઉપયજ્ઞમાં સોમવલ્લી, વેચનાર સાથે મારામારી કરવાનો વિધિ. આ વિધિઓ મૂળ પ્રસંગ સત્ય બાબત હશે પણ વિધિ વખતે તો તેમાં કૃત્રિમતા અને દેખાવ-અભિનય જ હોય છે.

અથર્વવેદ તંત્રશાસ્ત્રનું ઉદ્દગમસ્થાન છે. તે બહુજનસમાજનો માનીતો વેદ મનાય છે. તેમાં મારણ, ઉચ્ચાટન, વશીકરણ, સ્તંભન, જાદુ વગેરેના પ્રયોગો છે.

આથી લોકો તેમાં રસ પરાવે એ સ્વાભાવિક છે. અથર્વવેદમાંથી રસનું તત્ત્વ લીધું એટલે જનસમૂહના આનંદનું તત્ત્વ તેમાંથી લીધું.

આ બધી રીતે વિચારતા સમજાય છે કે સંસ્કૃત નાટ્યનો તેના મૂળ સ્વરૂપમાં વેદ સાથે સંબંધ છે. આમાં કેવળ ભારતીય માનસનાં દર્શન નથી થતાં પણ વાસ્તવિક બાબત તરફ ઈશારો છે. ભરત મુનિએ આપેલી માહિતી ઘણી મૂલ્યવાન છે.

જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં અવલોકન કરતાં જણાય છે કે તેમાં સંવાદનું તત્ત્વ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. મહાવીરે તથા બુદ્ધે લોકોને પોતાના ધર્મોપદેશ સમજાવવા માટે સંવાદરૂપી શત્રનો સફળતાથી ઉપયોગ કર્યો હતો. અથઘોષનું શારીપુત્રપ્રકરણ નામનું નાટક તો દર્શાવે છે કે ધર્મના ઉપદેશ માટે નાટકો પણ રચાતાં હતાં.

પછીથી આર્ષકાવ્યો તરફ નજર નાખતાં પણ નાટકના વિકાસ અંગે મહત્ત્વનો સંકેત પ્રાપ્ત થાય છે. મહાભારત અને રામાયણમાંથી કેટલાક વિભાગો ગાવામાં આવતા હતા. કુશ અને હવે રામદરબારમાં રામાયણ ગાયું હતું એ સર્વવિદિત છે. વળી અભિનેતાઓ માટે વપરાતો કુશિલવ શબ્દ પણ આ બાબતનો જ ખ્યાલ આપે છે. મહાભારતની કથા પણ ચારે બાજુએ સૂત લોકો સમાજમાં રજૂ કરતા હતા. આ વખતે તેઓ શુષ્ક અને નીરસ નિરૂપણ ન કરતાં જુસ્સાપૂર્વકની અને રસપ્રદ રજૂઆતની રીત અપનાવતા હતા. રામાયણમાં નટ અને નર્તક શબ્દો પણ વપરાયા છે. આર્ષકાવ્યો દ્વારા આપણને નાટકના અગત્યના અંગ 'પાઠય' વિશે ખ્યાલ આવે છે. નાટકની ભજવણીમાં પાઠયનો મહત્ત્વનો ફાળો છે.

વ્યાકરણકારોની રચનાઓ પણ નાટ્ય વિકાસમાં મહત્ત્વનું સોપાન બની રહે છે. પાણિનિએ “ભિક્ષુનટસુત્રયોઃ” દ્વારા નટસૂત્રોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી તેણે જામ્બવતીવિજય

નામનું નાટક લખ્યું હતું એમ પણ કહેવાય છે. પતંજલિના મહાભાષ્યમાંથી વધુ પ્રબળ પુરાવો મળી રહે છે. કૃષ્ણકથાને લગતું નાટક ભજવાતું હશે એવું પાકું અનુમાન પતંજલિએ આપેલાં ઉદાહરણોના વાક્યો પરથી તારવી શકાય છે. કાળા અને લાલ મુખવાળા નટોનો ઉલ્લેખ આ અનુમાનને દૃઢ કરે છે.

આ બધી ચર્ચાની તારવણી એ છે કે ૧. સંસ્કૃત નાટકનાં તત્ત્વોને છેક વેદકાળ સુધી લંબાવી શકાય છે. ૨. નાટક પર યજ્ઞક્રિયાની ઘેરી અસર થઈ. અને ૩. નાટકનું સ્વરૂપ ધડવામાં ધર્મનો મોટો ફાળો છે. ભરતમુનિનો નાટ્યોત્પત્તિનો મત ઘણા વખત સુધી જળવાઈ રહ્યો હશે. કાલિદાસ પોતાના માલવિકાગ્નિમિત્ર (૧-૪)માં નાટકને ‘દેવતાઓનો ચાલુપ યજ્ઞ’ કહીને આ ૪ પ્રણાલિનો આદર કરે છે. સંસ્કૃત નાટકનો ધર્મમાંથી ઉદભવ થયો. ધર્મે નાટ્ય પ્રણાલિને જન્મ આપ્યો અને ધર્મની ગોદમાં જ નાટક ફૂલ્યુંફાલ્યું.

કેટલાક પાશ્ચાત્ય અને પૌરસ્ત્ય વિદ્વાનો ઉપરના પરંપરાગત મતને માન્ય કરતા નથી અને પોતાના અન્ય કલ્પનાજન્ય મતો પ્રસ્તુત કરે છે. વીન્ડીશના મતે સંસ્કૃત નાટકો ગ્રીક નાટકોના પ્રભાવ નીચે રચાયાં છે. (પશેલે આ મતનું જુસ્સાથી

ખંડન કર્યું છે. લ્યૂડર્સ અને કોનોના મતે સંસ્કૃત નાટકનો ઉદ્ભવ છાયા નાટકમાંથી થયો છે. પણ આ મત પ્રામાણિક ગણાયો નથી. પિશેલે કઠપુતળીના ખેલને ઉદ્ભવસ્થાન ગણાવ્યું છે. આ માટે તે ‘સૂત્રધાર’ અને ‘સ્થાપક’ શબ્દોનો સહારો લે છે. પણ સૂત્રધાર એટલે ‘દોરી પકડનાર નહિ અને સ્થાપક એટલે કોઈ વસ્તુ લાવીને રાખનાર નહિ. કઠપુતળીના ખેલમાંથી રસભાવાત્મક નાટકની ઉત્પત્તિ માનવી તે યુક્તિસંગત નથી. રિઝવે નાટકની ઉત્પત્તિના મૂળમાં વીરપૂજાને માને છે. રામલીલા અને કૃષ્ણલીલા આ સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરે છે. કેટલાક વિદ્વાનો ‘મે પોલ’ નામના લોકનૃત્યને સંસ્કૃત નાટકનું મૂળ સમજે છે. ભારતમાં ઇન્દ્રધ્વજ પર્વ આ પ્રકારનું લોકનૃત્ય છે.

આ બધાં મંતવ્યો કોઈ પણ રીતે સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. નાટ્યવેદની રચના બ્રહ્માએ ગ્રામ્યધર્મમાં પ્રવૃત્ત લોકોને રમકડું આપવા માટે કરી હતી. સૌ પ્રથમ ભજવાયેલ નાટક ખુદ બ્રહ્માએ રચેલું ‘અમૃતમંથન’ તથા ‘ત્રિપુરદાહ’ હતું. આનો પ્રથમ પ્રયોગ ઇન્દ્રધ્વજ મહોત્સવ વખતે થયો હતો. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પંચમવેદ (નાટ્ય) ની ભજવણી બહુજનસમાજના ઉત્સવો વખતે થતી હતી. કર્મકાંડના વિધિ વખતે નાટક ભજવાતું એવી કેટલાક વિદ્વાનોની (ઋગ્વેદનાં સંવાદસૂક્તો બાબતની) માન્યતા સ્વીકારી શકાય તેમ નથી.

❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

નોંધ . (1) નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારા ઉત્તરો લખો .

(2) એકમમાં આપેલ ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરો સરખાવો .

(૧) નાટકની ઉત્પત્તિ વિશે સૌ પ્રથમ ક્યાં ઉલ્લેખ મળે છે ?

---

(૨) દેવો બ્રહ્મા પાસે શા માટે ગયા.?

---

(૩) નાટકની સામગ્રી વેદમાંથી કેવી રીતે મળી આવે છે ?

---

(૪) જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મમાં નાટકનું કયું તત્ત્વ મળે છે ?

---

(૫) આર્ધ કાવ્યોમાં નાટકનો વિકાસ જોવા મળે છે, કેવી રીતે ?

---

(૬) બ્રહ્માએ કયું નાટક લખ્યું હતું ?

:: રૂપરેખા ::

9.0 અર્થશાસ્ત્ર

9.1 યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ, પરાશરસ્મૃતિ, નારદસ્મૃતિનો પરિચય

9.2 સિદ્ધાંત (કર્મ, પુનર્જન્મ, પાતક પ્રાયશ્ચિત, વર્ણવ્યવસ્થા, આશ્રમવ્યવસ્થા)

9.0 અર્થશાસ્ત્ર

અર્થશાસ્ત્ર ઉપર પ્રાપ્ત પ્રાચીનતમ ગ્રન્થ છે કૌટિલ્યનો અર્થશાસ્ત્ર. અર્થશાસ્ત્ર ધર્મશાસ્ત્રની એક શાખા છે. કારણ કે ધર્મશાસ્ત્રમાં રાજાના કર્તવ્યો અને ઉત્તરદાયિત્વની ચર્ચા કરી છે. કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં ‘ધર્મસ્થાનીય’ અને ‘કંટક શોધન’ નામના બે પ્રકરણો છે. શૌનકકૃત ચરણવ્યૂહ અનુસાર અર્થશાસ્ત્ર અથર્વવેદનો ઉપવેદ છે અર્થશાસ્ત્રમાં કૌટિલ્ય કહે છે. આ શાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ્ય પૃથ્વી પર વસનારા માટે લાભ — તેના પાલન માટેના સાધનો શોધવાનો છે. યાજ્ઞક્ય, કૌટિલ્ય, કે વિષ્ણુગુપ્ત અર્થશાસ્ત્રના પ્રવર્તક છે. દડી, બાણ તથા વિષ્ણુશર્મા એ યાજ્ઞક્યને અર્થશાસ્ત્રના પ્રણેતા કહ્યાં છે. મુદ્રારાક્ષસમાં કૌટિલ્ય અને યાજ્ઞક્ય એક જ છે કૌટિલ્ય શબ્દ ‘કુટિ:’ શબ્દ ઉપર થી બન્યો છે.

જાલી, કીથ અને વિન્ટર નિત્ત કૌટિલ્યને મૌર્યમંત્રીની રચના સ્વીકારતા નથી. વળી, અર્થશાસ્ત્રમાં પાટલિપુત્ર તથા ચન્દ્રગુપ્તના સામ્રાજ્યની ચર્ચા આવતી નથી.

વિષય નિરૂપણ :

અર્થશાસ્ત્રમાં કુલ 15 અધિકરણો છે, 150 અધ્યાય છે. લગભગ 600 શ્લોકો છે. આ ગ્રંથ ગદ્યપદ્યમાં લખાયો છે. ક્યાંક ક્યાંક શ્લોકો પણ આવે છે. શૈલી સરળ તથા પ્રવાહી છે. ભાષાનો પ્રયોગ પાણિનિ વ્યાકરણ અનુસાર છે. આ ગ્રન્થ પ્રાચીન ભારતની સામાજિક આર્થિક, રાજનૈતિક, તથા ધાર્મિકજીવન પ્રણાલિ પર પ્રકાશ પાથરે છે.

૧. પ્રથમ અધિકરણમાં રાજાનું શાસન, રાજા દ્વારા શાસ્ત્રાધ્યયન, આન્વીક્ષિક અને રાજનીતિનું સ્થાન, મંત્રીઓ તથા પુરોહિતોના ગુણ તથા તેના પ્રલોભન, ગુપ્તચર સંસ્થા વગેરે વિષયોનું નિરૂપણ થયું છે.

૨. દ્વિતીય અધિકરણમાં ગ્રામનિર્માણ, વન, દુર્ગ, સશિયાતાના કર્તવ્યો ભૂમિ, વનો, કર અધિકારીઓ, રાજ્યનું શાસન, રાજકોષ, પ્રસાદન, પરીક્ષા, અસ્ત્ર, શસ્ત્ર વગેરેની ચર્ચા જોવા મળે છે.
૩. ત્રીજા અધિકરણમાં ન્યાયશાસ્ત્ર વિધિ નિયમ, વિવાહ પ્રકાર, નવવધૂઓના કર્તવ્ય, સ્ત્રીધન, બાર પ્રકારના પુત્ર વગેરે વિષયોનું નિરૂપણ થયું છે.
૪. ચોથા અધિકરણમાં કંટકનિવારણ, શિલ્પીઓ તથા વ્યાપારીઓની રક્ષા, રાષ્ટ્રીય વિપત્તિ, અગ્નિ, પૂર આદિ-વ્યાધિ, દુષ્કાળ, રાયસ, વ્યાય, સર્પ વગેરેને રોકવા માટેનો ઉપચાર દુરાચારીઓને દંડ વગેરેનું નિરૂપણ થયું છે.
૫. પાંચમાં અધિકરણમાં રાજદરબારીઓનું આચરણ, રાજવોન માટે ૩૧૦, રાજ્યકર્મચારીઓનું વેતન, રાજદરબારીઓની પાત્રતા, રાજ્યશક્તિની સ્થાપનાનું નિરૂપણ છે.
૬. છઠ્ઠા અધિકરણમાં મંડલ રચના, સાર્વભૌમ સત્તાના સાત તત્ત્વો, રાજાના શીલ-ગુરુ, શાન્તિ તથા સમ્પત્તિ માટે કઠિન કાર્ય, પવિત્ર રાજનીતિ ત્રણ પ્રકારની શક્તિનું નિરૂપણ છે.
૭. સાતમા અધિકરણમાં સન્યિ, વિગ્રહ, યાન, આસન, શરલ તથા દ્વૈપીભાવ, દુગુજ, મિત્ર, સુવર્ણ તથા ભૂમિની પ્રાપ્તિ માટે સન્યિ વગેરેનું નિરૂપણ થયું છે.
૮. આઠમા અધિકરણમાં રાજા તથા રાજ્ય ઉપર આવી પડતી આપત્તિઓ મનુષ્યો તથા સેનાઓ પર આવી પડતી આપત્તિઓનું નિરૂપણ છે.
૯. નવમા અધિકરણમાં આક્રમણકારીઓનું કાર્ય, આક્રમણ કરવાનો યોગ્ય સમય, સેનામાં નિયુક્તિ, પ્રસાધન, અસન્તોષ, વિશ્વાસઘાતી શત્રુ તથા મિત્રોનું નિરૂપણ થયું છે.
૧૦. દસમા અધિકરણમાં યુદ્ધવિશે, સેનાનો પડાવ, સેનાનું અભિયાન યુદ્ધ, પાતિ. અશ્વસેના, હસ્તિસેના વગેરેના કાર્યોનું નિરૂપણ છે.
૧૧. અગિયારમાં અધિકરણમાં નગરપાલિકા તથા વ્યવસાય નિગમો વિશે નિરૂપણ કર્યું છે.
૧૨. બારમાં અધિકરણમાં શક્તિશાળી શત્રુઓ વિષે દૂત, ફૂટ. પ્રબન્ધ યોજના, અગ્ર-શરુ સજ્જિત ગુપ્તચર, અગ્નિ, વિષ તથા ભાંડાર તથા અન્નકોઠારનો નાશ યુક્તિઓથી શત્રુનું હરણ વગેરેનું નિરૂપણ થયું છે.
૧૩. તેરમા અધિકરણમાં દુર્ગ પર વિજય, ફાટફૂટ પેદા કરવી, યુક્તિ પૂર્વક રાજને પકડી લેવા, ગુપ્તચરોને પકડવા જીતાયેલા રાજ્યમાં શાન્તિની સ્થાપના કરવી વગેરેનું નિરૂપણ છે.
૧૪. ચૌદમા અધિકરણમાં ગુપ્તસાધન, રાત્રુના હત્યા માટે નો ઉપાય, ઓષધી તથા મંત્ર પ્રયોગનું નિરૂપણ છે.
૧૫. કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર અંગેનું નિદર્શન બતાવ્યું છે.

9.1 યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ, પરાશર સ્મૃતિ, નારદસ્મૃતિનો પરિચય

યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ, પરાશર સ્મૃતિ, નારદસ્મૃતિનો પરિચય યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિના રચનાકાળના વિષયમાં વિદ્વાનોમાં એકમત નથી. પરંતુ મનુ અને યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિઓમાં પૂર્વાપરની સમ્બન્ધ છે. મનુસ્મૃતિના રચનાકાળના વિષયમાં પહેલાં ભારતીય દર્શન વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ અનેક સ્થાનો પર મનુસ્મૃતિનું અનુસરણ કરે છે. આથી આ સ્મૃતિના રચનાકાળની એક સીમા મનુસ્મૃતિનો રચનાકાળ બની જાય છે, એવી જ રીતે બીજી સીમાને પણ નિર્ધારિત કરી શકાય છે: યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ ઉપરની પ્રારંભિક ટીકા વિશ્વરૂપની ઉપલબ્ધિ થાય છે. આથી તેની બીજી સીમા નવમી સદી કહી શકાય, કારણકે આ નવમી સદીનો પૂર્વવર્ષ માનવામાં આવ્યો છે. આ રીતે યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિને સ્થૂળ રૂપથી ૮૦૦ ઈ.સ. પૂ. થી ૮૦૦ ઈ.સ. માં રાખી શકાય છે.

વિશ્વરૂપની યાજ્ઞવલ્ક્યની ટીકાથી એવો આભાસ મળે છે કે તે યાજ્ઞવલ્ક્યની રચનાની પછી લખવામાં આવી છે. વિશ્વરૂપની ટીકામાં અનેક જગ્યાએ એવી અભિવ્યક્તિ થાય છે કે જેનાથી એવો આભાસ થાય છે કે તેની પૂર્વે પણ યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ પર અન્ય ટીકાઓ લખવામાં આવી ચૂકી હતી. આનાથી એ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે વિશ્વરૂપના સમયથી ખૂબ પહેલાં યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિનું વર્તમાન સ્વરૂપ સ્થિર થઈ ચૂક્યું હતું.

ડૉ. જોલી યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિને કુમારિલથી ત્રણ ચાર સદી પહેલાં રાખવાના પક્ષમાં છે. આવી જ રીતે આ સ્મૃતિની નારદસ્મૃતિ સાથે તુલના કરવાથી એવું પ્રતીત થાય છે કે યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિની અપેક્ષાએ નારદસ્મૃતિમાં વ્યવહારના સિદ્ધાન્તોમાં પણ વધુ પ્રગતિશીલતા જોવા મળે છે, નારદનું આ વિસ્તૃત વિવેચન એવું સિદ્ધ કરી છે કે તે યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ પછીની રચના છે. શ્રી કાણે મહોદય યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિને પહેલી સદી ઈ.સ. પૂ. થી ત્રીજી સદી ઈ.સ. સુધી માને છે. એમના વિચારથી આ સીમા ત્રીજી સદી ઈ.સ. થી પહેલાંની પણ હોઈ શકે છે.

અત્યાર સુધીના વિચારવિમર્શથી યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિના રચનાકાળની એક સીમા નક્કી થઈ જાય છે. શ્રી કાણે મહોદયે યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિની પૂર્વ સીમા (પ્રથમ સદી ઈ.સ.પૂ. નો આધાર તેની કૌટિલ્યની સાથે પ્રાપ્ત થનારી ક્ષમતા ઉપર આધારિત કરી છે. તેમના મત મુજબ યાજ્ઞવલ્ક્ય જ કૌટિલ્યનું અનુસરણ કર્યું હશે. આ નિશ્ચયના આધારે કૌટિલ્યનું પૂર્વવર્તી હોવું જરૂરી છે. જો કૌટિલ્યને પહેલાં કોઈ કાળવિશેષમાં રાખવામાં ન આવે અને પછી જોવામાં આવે કે કોણે કોનું અનુસરણ કર્યું છે ? તો સંભવ છે કે નિષ્કર્ષમાં વધારે નિષ્પક્ષતા જોવા મળી શકે છે. એ સ્પષ્ટ છે કે મનુસ્મૃતિ કૌટિલ્ય તથા યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિની મનુસ્મૃતિની સાથે સમતા જોવા મળે છે. પરંતુ એવાં સ્થળો ઘણાં છે જ્યાં યાજ્ઞવલ્ક્ય મનુસ્મૃતિથી ભિન્નતા રાખે છે. યાજ્ઞવલ્ક્યનું મનુસ્મૃતિથી આ મતવૈભિન્ય તેની પ્રગતિશીલતા તથા મનુથી ખૂબ પછી (ઘણા સમય પછી) ની હોવાના જ -ક. કારણે છે.

યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં અનેક જગ્યાએ મનુથી ભિન્ન મતો જોવા મળે છે. (મનુસ્મૃતિની) અપેક્ષામાં પ્રગતિશીલતાનો પરિચય આપે છે. પરંતુ કૌટિલ્યમાં આનાથી પણ વધારે પ્રગતિશીલતા જોવા મળે છે. કૌટિલ્યની સાથે તુલના કરવાથી યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ જ પુરાતનવાદી પ્રવૃત્તિને પ્રદર્શિત કરતી જાણવા મળે છે. આનાથી વધુ વિષય પ્રતિપાદનની શૈલીની દૃષ્ટિથી પણ યાજ્ઞવલ્ક્ય પૂર્વવર્તી જણાય છે. કૌટિલ્યે રાજકીય વિષયોને અધિક મહત્ત્વ આપ્યું છે. તેનો એવો અર્થ નથી કે તેમણે અન્ય વિષયોનું વિવેચન જ કર્યું નથી. મહત્ત્વની દૃષ્ટિથી કૌટિલ્યના માટે શાસન રાજા રાજ્ય વગેરે વધુ મહત્ત્વ રાખે છે. વિષય પ્રતિપાદનની આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ ચોક્કસ પ્રગતિશીલ કહી શકાશે. તેમાં વિષયવિશેષને જ પૂર્ણતા સાથે ચિત્રિત કરવાની યોજનાનો આભાસ થાય છે, પોતાના ગ્રન્થમાં પણ બધા વિષયો પર અન્તિમ રૂપથી નિર્ણય આપવાની અપેક્ષાએ તેમને એક જ વિષયને સીમા સુધી પહોંચાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ એક પ્રકારની વિચારધારા જ કહેવામાં આવશે. આ વિચારધારાના ઉદાહરણ પછીના બીજા મનીપિઓમાં પણ ઉપલબ્ધ થાય છે — ઉદાહરણ માટે નારદસ્મૃતિને લઈ શકાય છે. નારદ પોતાને વ્યવહાર સુધી જ સીમિત રાખે છે; તથા વ્યવહારના જ પ્રસંગમાં તેઓ વર્ણવ્યવસ્થા આદિ ઉપર પણ વિચાર પ્રગટ કરે છે (પરંતુ તેઓ મુખ્યરૂપે વ્યવહારને જ લે છે) આવી જ રીતે બૃહસ્પતિ તથા શુક્ર વગેરે આવે છે, જેઓ એક જ વિષયને લઈને ચાલે છે પરંતુ યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં આ વિચારધારા ઉપલબ્ધ થતી નથી.

યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ પોતાના વિષય પ્રતિપાદનની શૈલીમાં ઉક્ત નવીન વિચારધારાનો થોડો પણ પરિચય આપતી નથી. આ દૃષ્ટિથી પણ યાજ્ઞવલ્ક્ય મનુસ્મૃતિનું જ અનુસરણ કરે છે. જેવી રીતે મનુસ્મૃતિમાં આચાર, પ્રાયશ્ચિત્ત, રાજધર્મ, વ્યવહાર વગેરે બધા વિષયો ઉપર સિદ્ધાન્તોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તેવી જ રીતે યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં પણ આચાર, રાજધર્મ, વ્યવહાર, પ્રાયશ્ચિત્ત આદિનું વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે. આ દૃષ્ટિથી આ પ્રાચીન પરિપાટીને અનુરૂપ જ ચાલે છે. પરંતુ કૌટિલ્ય આ પ્રાચીન પરિપાટીનું અવલમ્બન કરતા નથી. જો શૈલીની દૃષ્ટિથી યાજ્ઞવલ્ક્ય કૌટિલ્યના પૂર્વવર્તી જણાય છે તો એવું કોઈ કારણ નથી જણાતું કે તેમને કૌટિલ્યના પૂર્વવર્તી માનવામાં ન આવે. આથી જ આ સ્મૃતિ કૌટિલ્યની પહેલાં કોઈ સમયે લખવામાં આવી હશે એવું માનવામાં આવે છે.

પારાશર સ્મૃતિ :

પારાશરસ્મૃતિની રચનાના વિષયમાં પણ અનેક ભ્રાન્તિઓ છે. તેનું મુખ્ય કારણ પારાશર ઋષિનું એક ઐતિહાસિક પુરુષ હોવું જ કહી શકાય છે. પારાશર ઋષિ વ્યાસના પિતા હતા અને વ્યાસ મહાભારતના કર્તા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આ ઐતિહાસિક આધાર પરથીભારતીય દર્શન પારાશરનું અસ્તિત્વ મહાભારતની પહેલાં માનવામાં આવે છે. પરંતુ આ પારાશરમાં અને પારાશરસ્મૃતિ (વર્તમાન)માં ક્યાં સુધી રચયિતા અને રચનાનો સમ્બન્ધ છે એ નિર્ધારિત કરવું ખૂબ અઘરું કાર્ય છે. ઉપલબ્ધ પારાશરસ્મૃતિમાં એવી કથા મળે છે કે ઋષિઓએ વ્યાસને ધર્મના વિષયમાં પ્રશ્ન કર્યો; વ્યાસ જાતે જ તેનો ઉત્તર આપવાની અપેક્ષાથી તેમને પોતાના પિતા

પારાશરની પાસે લઈ ગયા ત્યારે પારાશર ઋષિએ ઉક્ત સ્મૃતિનો ઉપદેશ આપ્યો. આનાથી તો એવો નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે આ ઘટના તે સમયની હશે જ્યારે વ્યાસ પોતાના જ્ઞાનમાં (જે જ્ઞાનનો પરિચય તેમને મહાભારતની રચના કરીને આપ્યો છે) અદ્વિતીય બની શક્યા નહીં હોય. આ જ તર્ક આ સ્મૃતિને મહાભારતની રચનાથી પહેલાંની સિદ્ધ કરે છે. પરંતુ આ નિષ્કર્ષ તર્ક પર જ આધારિત છે, સંભવ છે કે તેનો વાસ્તવિકતા સાથે કોઈ સંબંધ ન પણ હોય.

પારાશર ઋષિનો સ્મૃતિકારના રૂપમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય ઉલ્લેખ કર્યો છે. પરંતુ પારાશર સ્મૃતિ પણ યાજ્ઞવલ્ક્યનો સ્મૃતિકારના રૂપમાં ઉલ્લેખ કરે છે. આ બન્ને સ્મૃતિકારોનો એકબીજાનો ઉલ્લેખ કરવો તેમાં પૂર્વાપરની કલ્પનાને કોઈ સ્થાન આપતું નથી. એવું કહી શકાય નહીં કે પારાશર પહેલાં થયા હતા કે યાજ્ઞવલ્ક્ય. બંનેનો એકબીજાનો ઉલ્લેખ કરવો તેમના સમકાલીન હોવાનો સંકેત હોઈ શકે છે. બન્ને સ્મૃતિકારોએ એકબીજાનો ઉલ્લેખ ભૂતકાળમાં કરીને વર્તમાનકાળમાં જ કર્યો છે. આ પણ તેમના સમકાલીન હોવાનું જ પ્રમાણ કહી શકાય. આ દૃષ્ટિથી પારાશર સ્મૃતિ પણ કૌટિલ્યની પૂર્વેની રચના છે.

કૌટિલ્યે પારાશરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પરંતુ આ ઉલ્લેખ રાજધર્મના પ્રસંગમાં છે. પરંતુ વર્તમાન પારાશરસ્મૃતિ કેવલ આચાર અને પ્રાયશ્ચિત સુધી જ સીમિત છે. સંભવ છે કે કૌટિલ્યનો ઉલ્લેખ પારાશરની અન્ય રચના કે જે રાજધર્મ તથા વ્યવહાર સાથે સંબંધિત હોય તેના માટે હોય. પરંતુ પારાશરની એવી કોઈ રચના ઉપલબ્ધ નથી. અહીં આ સમસ્યાનું સમાધાન એક જ રીતે કરી શકાય છે — યાજ્ઞવલ્ક્યનો સમય નિર્ધારિત કરતી વખતે તેમની વિષય પ્રતિપાદનની શૈલીને વિશેષ આધાર માનીને એ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો કે તે પોતાની રુદિવાદી શૈલીના કારણે મનુસ્મૃતિથી અધિક સમતા રાખે છે. તથા પછી કૌટિલ્યે નવી શૈલીનો પરિચય અર્થશાસ્ત્રના રૂપમાં આપ્યો. એ ખૂબ જ સંભવિત છે કે કૌટિલ્યે જે શૈલીને અપનાવી છે તેના ઉદાહરણ તેમની (કૌટિલ્યની) સામે રહ્યા હોય તથા એ જ ઉદાહરણોમાંથી તેમણે પ્રેરણા મેળવી હોય. સંભવ છે કે પારાશરે પોતાની શૈલીમાં બંને શૈલીઓનું મિશ્રણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય અને આજ કારણે આધાર અને પ્રાયશ્ચિત ઉપર એક રચના તથા રાજધર્મ અથવા વ્યવહાર ઉપર બીજી રચના કરી હોય. આ રીતે પારાશરે મનુસ્મૃતિની પૂર્ણતાને સુરક્ષિત રાખીને નવી શૈલીનો પરિચય આપ્યો. એક જ રચનામાં આચાર, પ્રાયશ્ચિત, વ્યવહાર તથા રાજધર્મને રાખવાને બદલે બે રચનાઓમાં આ બધા વિષયોને રાખ્યા. જો આ તક માનવામાં આવે તો પારાશરની અન્ય રચનાનું લુપ્ત હોવાનું કારણ પણ મળી શકે તેમ છે. રાજધર્મ તથા વ્યવહારના લુપ્ત થઈ જવાનું કારણ કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર હોઈ શકે છે. આથી જ પોતાની વ્યવહારિક ઉપાદેયતાથી પારાશરના રાજધર્મ સમ્બન્ધી વિચારોને તેમણે મહત્ત્વ વગરના કરી દીધા હોય, મહત્ત્વના અભાવમાં તેનું કાલાન્તરમાં લુપ્ત થઈ જવું સ્વાભાવિક કહી શકાશે. અહીં એ શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે અન્ય સ્મૃતિઓ (ઉદા. માટે મનુસ્મૃતિ તથા યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ) ના રાજધર્મ તથા વ્યવહારસંબંધી અંશો કેમ લુપ્ત થઈ ગયા નહીં ? પરંતુ અહીં એ જાણવું જોઈએ કે ઉક્ત સ્મૃતિઓ આ કારણથી

પોતાના વ્યવહારના અથવા રાજપર્મના અંશને સુરક્ષિત રાખવામાં સમર્થ બની નહીં કારણકે તેમના વ્યવહારસંબંધી વિચારો વધારે વ્યાવહારિક હતા. તેમના વ્યવહારના અંશ એટલા માટે સુરક્ષિત રહી શક્યા કે તે આચાર તથા પ્રાયશ્ચિત સાથે જોડાયેલા હતા. આચાર તથા પ્રાયશ્ચિત તે જ તેના વ્યવહારના અંશોને પણ સુરક્ષિત રાખ્યા. યાજ્ઞવલ્ક્યમાં પણ વ્યવહાર એક જ રચનાના ખંડના રૂપમાં છે. એવી જ રીતે મનુસ્મૃતિમાં પણ છે. આ રીતે પારાશર સ્મૃતિ પણ કૌટિલ્યની પહેલાની સિદ્ધ થઈ જાય છે. શ્રી કાણે મહોદય પારાશર સ્મૃતિને પ્રથમ સદીથી પાંચમી સદી ઈ.સુધી માને છે. આ નિષ્કર્ષ વિશ્વરૂપ (યાજ્ઞવલ્ક્યના ટીકાકાર ૧૯ મી સદી ઈ.સ.) ના પારાશરના શ્લોકોના આધારે કાઢી શકાય પરંતુ એવું નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય નહીં. કારણકે એવાં અનેક ઉદાહરણ છે જ્યાં પૂર્વાપરનો નિશ્ચિત સમ્બંધ હોવા છતાં પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો નથી. આથી આ સ્મૃતિની રચનાના વિષયમાં નિશ્ચિતપણે કહી શકાતું નથી.

પારાશરસ્મૃતિનો વિષય ખૂબ જ સીમિત છે. આ સ્મૃતિમાં પાપ, પાતક તથા તેના પ્રાયશ્ચિતનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. મહાન્ વિદ્વાનું આચાર્ય સાયણ માવે આ સ્મૃતિની ટીકામાં એ બધા જ વિષયોનો સમાવેશ કર્યો છે કે જેમનો સ્મૃતિઓમાં ઉલ્લેખ હોય છે — ઉદાહરણ તરીકે જે રીતે મનુસ્મૃતિ વ્યવહાર, રાજધર્મ, પાતક, પ્રાયશ્ચિત વગેરેનું વર્ણન કરે છે તેવી જ રીતે સાયનમાધવાચાર્યે પોતાની ટીકામાં ઉક્ત વિષયોનો સમાવેશ કરીને પારાશર સ્મૃતિના સીમિત ક્ષેત્રનો ખૂબ વિસ્તાર કર્યો છે. આ વિસ્તારનું એક ખૂબ જ ઉત્તમ ઉદાહરણ પ્રસ્તુત કરી શકાય છે — પારાશર સ્મૃતિ — ૧-૬૬ માં કહેવામાં આવ્યું છે કે શસ્ત્ર હાથમાં રાખીને પ્રજાનું રક્ષણ કરવું, દંડનિયમનું ચુસ્ત પાલન કરવું, શત્રુસૈન્યને પરાજિત કરીને પર્મપૂર્વક પૃથ્વીનું પાલન કરવું. સાયણ માધવાચાર્યે આ શ્લોકના બે ભાગ કરી દીધા છે, પ્રથમ : (શસ્ત્રપાણિ..... પ્રદળવાન્) માં તેમને સંપૂર્ણ રાજધર્મની સમીક્ષા કરી છે તથા બીજામાં (ધર્મેણ ક્ષિતિ પાલયેત્) વ્યવહારની વિસ્તૃત સમીક્ષા કરી છે. પારાશર સ્મૃતિમાં રાજધર્મ તથા બવચારનું ભારતીય દર્શન વર્ણન વિષયના રૂપમાં કરવામાં આવ્યું નથી. તેમાં રાજા સાથે સંબંધ ધરાવતા ત્રણ-ચાર શ્લોક જ જોવા મળે છે. અને વ્યવહારનું વર્ણન એટલું પણ નથી. પરંતુ આચાર્યે પારાશરના આ સાંકેતિક ઉલ્લેખને પૂર્ણતા સુધી પહોંચાડી દીધો છે. રાપર્મ તથા વ્યવહાર સિવાય અન્ય વિગતોની વ્યાખ્યા પણ પર્મશાસ્ત્રીય દષ્ટિકોણથી કરવામાં આવી છે. તેઓ પોતાની બાવ્યામાં પારાશર સ્મૃતિ સુધી જ સીમિત નથી.

નારદ સ્મૃતિ :

નારદસ્મૃતિનો પ્રતિપાદ્ય વિષય વ્યવહાર છે. વ્યવહારના અનુસંધાનમાં વાત કરીએ તો મનુસ્મૃતિને પ્રથમ રચના સમજવામાં આવે છે. પરંતુ પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે એ મુજબ મનુસ્મૃતિ ફક્ત વ્યવહારનું જ વિવેચન પ્રસ્તુત કરતું નથી. તેમાં વ્યવહાર ઉપરાંત ધર્મ, વર્ણન વ્યવસ્થા, આશ્રમ વ્યવસ્થા તથા આચાર, પ્રાયશ્ચિત વગેરેનું પણ પર્યાપ્ત વર્ણન મળે છે. આવી જ રીતે યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં પણ ઉપર મુજબના વિષયોનું પ્રદિપાદન જોવા મળે છે. પરંતુ નારદસ્મૃતિને જોતાં એ નક્કી કરી

શકાય છે કે તેનો વિષય વ્યવહાર જ છે. મનુ તથા યાજ્ઞવલ્ક્યની તુલનામાં નારદસ્મૃતિમાં “વ્યવહારxની સમીક્ષા વધુ પરિપક્વતા યુક્ત પ્રતીત થાય છે.

મનુ તથા યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિના રચનાકાળના વિષયમાં નિઃશંકપણે કહી શકાય છે કે મનુસ્મૃતિ જ વધુ પ્રાચીન છે, આથી નારદસ્મૃતિની તુલના યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ સાથે કરવાથી એ નક્કી થઈ શકે છે કે બન્નેમાં વધારે પ્રાચીન કોણ છે ? યાજ્ઞવલ્ક્યની અપેક્ષાએ નારદમાં xદિવ્યxનું પ્રકરણ વધારે વિસ્તૃત છે. આવી જ રીતે નારદમાં વ્યવહાર પદ્ધતિની ઉપર વ્યવહાર પદોના વર્ણનમાં વધારે સંગઠિત નિયમો જોવા મળે છે. આથી વિશેષ સ્ત્રીઓના વિષયમાં પણ નારદ અને યાજ્ઞવલ્ક્યમાં અંતર છે. જોલી મહોદય નારદ કરતાં યાજ્ઞવલ્ક્યને જ વધારે પ્રાચીન માને છે. તેમના મત અનુસાર યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિની સ્થિતિ મનુ અને નારદની મધ્યમાં આવે છે. પરંતુ કાલે મહોદય આ અન્તરને માનવા છતાં પણ બંનેને સમકાલીન અથવા નારદને થોડા સમય પછીના માને છે. નારદસ્મૃતિના રચનાકાળના વિષયમાં મતેક્ય જોવા મળતું નથી. જોલી અનુસાર આનો સમય ૩૦૦ ઈ. ની પછીનો સ્થિર હોવો જોઈએ. પરંતુ કોણે મહોદય મહોદય મુજબ નારદસ્મૃતિની રચના પ્રથમ સદી ઈ.થી ૩૦૦ ઈ. માં થઈ હશે.

જોલી અને કાણે અનુસાર નારદસ્મૃતિનો રચનાકાળ આ પ્રકારે નિર્ધારિત કરવામાં તેમના દ્વારા યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિના રચનાકાળના વિષયમાં કરવામાં આવેલ નિર્ણયનું વિશેષ મહત્વ છે.

યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિના રચનાકાળને નિશ્ચિત કરતી વખતે તેની વિષય પ્રતિપાદનની શૈલીને વિશેષપણે આધાર માનવામાં આવ્યો હતો, એ જ આધાર નારદસ્મૃતિ માટે પણ ઉપલબ્ધ બને છે. નારદ સ્મૃતિ ખાલી વ્યવહારની જ સમીક્ષા પ્રસ્તુત કરે છે, અન્ય વિષયો પર ઉપલબ્ધ થતાં વિચાર પ્રાસંગિક જ કહી શકાશે. મનુસ્મૃતિની જેમ યાજ્ઞવલ્ક્ય પણ આચાર, વ્યવહારાદિ બધા વિષયો પર પોતાના વિચારો પ્રસ્તુત કરે છે પરંતુ તેમાં થોડું અન્તર જોવા મળે છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય સૌપ્રથમ પોતાની કૃતિને ત્રણ ભાગોમાં વિભક્ત કરે છે. તદુપરાંત એ જ વિભાગોને લઈને બધા વિષયોની વિવેચના કરે છે, એ કહેવામાં આવ્યું છે કે આ ધર્મશાસ્ત્રોની એક નવીન શૈલીનો પરિચય આપે છે અને મનુસ્મૃતિથી ભિન્ન હોવાને કારણે જ આને નવીનશૈલી કહેવામાં આવી છે. વિષય વિભાજનની આ શૈલીને અનુરૂપ જ નારદ સ્મૃતિ છે. એ સંભવ છે કે નારદમાં કેવલ વ્યવહાર સુધી એટલા માટે સીમિત રાખવામાં આવ્યું છે કે એક વિષયને એવી રીતે રાખવામાં આવે કે તેની સમીક્ષા વ્યવસ્થિત રીતે થઈ જાય, જ્યાં યાજ્ઞવલ્ક્ય પ્રાચીન શૈલી (મનુસ્મૃતિને) વધારે ન છોડીને સમ્પૂર્ણ કૃતિને ત્રણ ભાગમાં વિભક્ત કરીને જ તેનો પરિચય આપે છે ત્યાં નારદસ્મૃતિ કેવળ વ્યવહાર સુધી પોતાને સીમિત રાખીને નવી શૈલીની છાપ ઉપસાવે છે. આથી એક રીતે એ નિશ્ચિત થઈ જાય છે કે નારદની સ્મૃતિ યાજ્ઞવલ્ક્યના પછીની જ સ્મૃતિ છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિની રચના સંભવતઃ કૌટિલ્યની પહેલાં થઈ હશે. આથી એ પણ સંભવ છે કે નારદ અને કૌટિલ્ય સમકાલીન હશે. આથી સારાંશરૂપે એ કહી શકાય કે નારદસ્મૃતિ યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિની પછીથી કોઈક સમયે લખવામાં આવી હશે. પરાશર સ્મૃતિમાં

નારદસ્મૃતિનો ઉલ્લેખ ન હોવો તથા કેટલાંક સ્થળોએ તેનો વિરોધ હોવો એ સૂચિત કરે છે કે આ પરાશરસ્મૃતિની પછીની જ હશે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ‘ધર્મ’ શબ્દ વ્યાપક અર્થમાં પ્રયોજવામાં આવ્યો છે. ‘ધર્મ’ શબ્દ √ ધૃ ધાતુથી બનેલો છે. √ ધૃ = ધારણે ધાતુનો અર્થ ધારણ શક્તિ છે. આ રીતે કોઈ પણ વસ્તુની ધારણ શક્તિને જ ધર્મ કહેવામાં આવશે. ધારણ શક્તિનો અભિપ્રાય વસ્તુના એ ગુણ સાથે છે જે વસ્તુને પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર રાખે છે, જે ન રહેતાં વસ્તુ પોતાના સ્વરૂપથી ચ્યુત થઈ જાય છે. આ જ ભાવને વ્યક્ત કરતાં મહાભારતમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે “ધારણ કરવાને કારણે ધર્મ કહેવાય છે, ધર્મ પ્રજાને ધારણ કરે છે.” આનો નિષ્કર્ષ એ છે કે જે વસ્તુના સ્વરૂપને ધારણ કરે છે, તેને નષ્ટ થવા દેતો નથી તે ધર્મ કહેવાય છે. અથવા જે વસ્તુ દ્વારા ધારણ કરવામાં આવે છે તે ધર્મ કહેવાય છે. એક અન્ય વિવેચન પણ મળે છે — ‘યો ધૃતઃ સન્ ધારયતે સ ધર્મઃ’ । ‘એક રીતે તો આ બધી જ પરિભાષાઓ એક જ અર્થને વ્યક્ત કરે છે. આ અંતિમ પરિભાષાનો અર્થ એ છે કે જે પારણ કરવામાં આવે છે અથવા જે વસ્તુના સ્વરૂપને ધારણ કરે છે અર્થાત્ તેને નષ્ટ થતાં બચાવે છે તે ધર્મ છે. કોઈ પણ પદાર્થ ધર્મોનો ભારતીય દર્શન સમુદાય જ કહેવામાં આવશે. બધા ધર્મોના સમુદાયમાં એકાત્મ્ય રહે છે, એ જ મુખ્ય છે તેથી તેને ધર્મ કહે છે. આ સમુદાયના મુખ્ય હોવાના કારણે જુદા-જુદા ધર્મ ગુણ પણ કહેવાય છે. પદાર્થોમાં જે ગુણ (પમ) છે તેનાથી જ પદાર્થોની સત્તા સ્થિર રહે છે. તે પદાર્થથી તે ગુણ ખસી જાય તો તે પદાર્થનું સ્વરૂપ નષ્ટ થઈ જાય છે. આ વિષયમાં આ ઉદાહરણ છે — અગ્નિમાં બાળવાનો અને પ્રકાશ ફેલાવવાનો મુખ્ય ગુણ છે. જો અગ્નિમાંથી તેની દહનશક્તિ અને પ્રકાશકત્વ દૂર કરી દેવામાં આવે તો તે અગ્નિ કહેવાશે નહીં. અગ્નિ શબ્દથી તેનો વ્યવહાર થઈ શકશે નહીં. તેને રાખ આદિ શબ્દોથી સંબોધિત કરી શકાશે. ચુમ્બકમાં લોખંડને આકર્ષિત કરવાનો ગુણ હોય છે. જો તેનો આ ગુણ (ધર્મ) દૂર કરવામાં આવે તો તે પણ ચુમ્બક કહેવાશે નહીં. અહીં અગ્નિનું અગ્નિત્વ અને ચુમ્બકનું ચુમ્બકત્વ જ તેના ધર્મ છે. આ રીતે જે શક્તિઓના કારણે તે વસ્તુઓનું સ્વરૂપ સ્થિર રહે છે તેને ધર્મ કહેવામાં આવે છે. આ ધર્મના બે મુખ્ય ભેદ છે. એક સાંસિદ્ધિક અને બીજો નૈમિત્તિક. સાંસિદ્ધિક એ છે કે જે વસ્તુના સ્વરૂપની સાથે હંમેશાં સંસિદ્ધ રહે છે, જેના અભાવમાં તે વસ્તુનું સ્વરૂપ નષ્ટ થઈ જાય છે. નૈમિત્તિક ધર્મ તે છે કે જે કોઈ બીજા નિમિત્તના કારણે તે વસ્તુના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ પામે છે. જેમ કે પાણીમાં શૈત્ય ધર્મ છે પરંતુ અગ્નિના સંપર્કમાં આવતાં તેમાં ઉષ્ણતા તથા વધારે સંસર્ગથી દાહકતા પણ આવી જાય છે. આ આવનારો ધર્મ પ્રતિકૂળ તથા અનુકૂળ એમ બે પ્રકારનો હોય છે. અનુકૂળ ધર્મ તે વસ્તુમાં વિશેષતા ઉત્પન્ન કરીને તેના સ્વરૂપની રક્ષા કરે છે. જેમ કે, જળમાં સુગંધિત પદાર્થોનો સંયોગ તથા પ્રતિકૂળ ધર્મના વધુ માત્રામાં મળવાથી સ્વરૂપની હાનિ થાય છે. જેમ કે અધિક તાપના યોગથી જળનું વરાળ રૂપે પરિણત થઈ જવું. આ બન્ને (સાંસિદ્ધિક અને નૈમિત્તિક) ધર્મોના અનેક ભેદોપભેદ છે.

ધર્મનું ઉપર્યુક્ત વૈજ્ઞાનિક વિવેચન એ સિદ્ધ કરે છે કે વસ્તુના સ્વરૂપ નિર્માણ કરનારા ગુણોને ધર્મ કહેવામાં આવશે. આ જ રીતે આત્માના ઉપકારક ગુણ પણ ધર્મ છે. આત્માને ઉપકારક નહીં એવા ગુણો અધર્મ કહેવાશે. એ જાણવું જોઈએ કે આ અધર્મ, ધર્મનો અભાવ માત્ર નથી. તે ભાવ પણ છે. ભેદ એ જ છે કે જે ગુણ આત્માના અભ્યુદય કરવાવાળા છે તેને ધર્મ કહેવામાં આવે આવે છે. જે તેને નીચે લઈ જનારા છે, તેનું પતન કરનારા છે તે પાતક કહેવામાં આવે છે આથી અધર્મ છે. સારી અને ખરાબ બધી જ વસ્તુઓ પરમેશ્વર દ્વારા નિર્મિત છે. આથી જ મનુ કહે છે કે હિંસા કરનારા (વ્યાધ્રાદિ) હિંસા નહીં કરનારા (મૃગાદિ) મૂઢ, કૂર, ધર્મ, અધર્મ, સત્ય, અસત્ય આ બધાનું વિધાન પરમેશ્વર દ્વારા જ થયું છે. પરમાત્મા એક છે તેનો જ અંશ જીવાત્મા છે. અંશમાં (જીવાત્મા) અને અંશોમાં અભેદ હોવાથી તે અભેદ છે. નિત્ય છે, આપક છે. આથી તેને આત્માનો અભ્યુદય કે પતન નેવું રોજ ન. વિશુદ્ધ એવા જીવાત્મા અને પરમાત્મામાં હોઈ ભેદ માનવામાં આવતી નથી. પરંતુ એ જ જીવાત્મા જ્યારે આવવશમાં આવીને સંસારી બને છે ત્યારે જ તેના અભ્યુદય અથવા પરોતનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે અને આ આવજાને દૂર કરીને તેને પોતાના સ્વરૂપમાં ચિત્ર મીલ છે. મોલ જ ભારતીય શાસ્ત્રોમાં પરમ પુરુષાત્ર માનવામાં આવ્યો છે. તેની સિદ્ધિ માટે જ અનેક પ્રકારનાં સાધન કહેવામાં આવ્યાં છે. વિશુદ્ધ આત્મામાં જે આવરણ આવે છે. અને જેને કારણે તેની પૃથક્ સત્તા માનવામાં આવી છે તે અનાદિ પરંપરા પ્રાત્ર કર્મ જ છે. કર્મ હારા જ તેને (સંસારીને) પ્રારબ્ધની પ્રાપ્તિ થાય છે. હિન્દુ માન્યતા પુનર્જન્મમાં વિશ્વાસ કર છે. આ વિચારધારા મુજબ મનુષ્ય પોતાના કર્મો અનુસાર જ વિભિન્ન યોનિઓને પ્રાપ્ત કરે છે. કર્મ દ્વારા જ સંસારી પોતાના બંધનોની ગાંઠ ખોલીને મોલને પ્રાપ્ત કરે છે. અહીં ધર્મ જ તેને (સંસારીને) મોક્ષ તરફ પ્રવૃત્ત કરીને કર્મ કરવાનો માર્ગ બતાવે છે. મહર્ષિ કલાદે ધર્મને સ્પષ્ટ કરતાં કહ્યું છે કે “યતોઽભ્યુદયનિઃ શ્રેયસસિદ્ધિઃ સ ધર્મઃ” અર્થાત્ જેના દ્વારા લૌકિક સુખપ અને ‘અંતિમ લક્ષ્ય’ ની સિદ્ધિ થઈ શકે તે જ ધર્મ છે.

મનુ અને યાજ્ઞવલ્ક્ય પણ આ જ અર્થમાં ધર્મનું મહણ કરે છે. આ બંને સ્મૃતિકારો ધર્મના લક્ષણોને અને તેના સ્થાનોને બતાવે છે. સ્મૃતિઓમાં ધર્મનું આ બીજું વિભાજન પણ મળે છે. પ્રથમ સર્વ સાધારણ દ્વારા વ્યવહારમાં લાવવામાં આવનાર નિયમોને બતાવે છે. બીજો વિશેષ ધર્મ છે તેને જ વર્ણધર્મ, આશ્રમધર્મ આદિથી કહેવામાં આવેલ છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, (ચોરી ન કરવી) પવિત્રતા, ઈન્દ્રિય નિગ્રહ, દાન, સંયમ, ધૈર્ય, આદિ સર્વ સાધારણના માટે બધા વર્ણો માટે ધર્મ છે. વિશેષધર્મમાં આપણે બબચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસીઓના પોતાના જુદા-જુદા કર્મો માટે નિયમો જોવા મળે છે. આ રીતે ચાટે વર્ષોના પોત-પોતાના અલગ નિયમ-વિધાન છે.

સામાન્ય અને વિશેષ ધર્મ બન્નેનો એક જ ઉદ્દેશ્ય છે — પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ. પુરુષાર્થ ચાર પ્રકારના માનવામાં આવ્યા છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને છેલ્લો મૌથ. ત્રિવર્ગ (ધર્મ, અર્થ અને કામ) મોક્ષ પ્રાપ્તિનાં ત્રણ સાધન છે. આ એકબીજાના વિરોધી નથી. પરંતુ પ્રધાનતાને કારણે સંજ્ઞાનો ભેદમાત્ર છે. મહાભારતમાં મહર્ષિ

વ્યાસ કહે છે કે ધર્મથી અર્થ અને કામ બન્ને પ્રાપ્ત થાય છે. તો પછી કેમ તેનું સેવન કરવામાં આવતું નથી? ધર્મના વૈજ્ઞાનિક વિવેચનને દૃષ્ટિમાં રાખતાં એ કહી શકાય છે કે ધર્મની પ્રધાનતાનો અસ્વીકાર કરીને કોઈપણ શાસ્ત્ર પછી ભલે અર્થશાસ્ત્ર હોય અથવા કામશાસ્ત્ર હોય — અંતિમ લક્ષ્યની પ્રાપ્તિમાં સહાયક બની શકે નહીં. ધર્મશાસ્ત્ર લૌકિક અને પરલૌકિક સુખમાં તારતમ્ય બનાવી રાખીને તેને એક સાથે રાખીને ચાલે છે. મનુસ્મૃતિમાં પણ ત્રિવર્ગના ઉપભોગનું સમર્થન મળે છે. વાત્સ્યાયન અને કૌટિલ્યભારતીય દર્શન પણ ત્રિવર્ગના મહત્ત્વનો સ્વીકાર કરે છે. તેઓ ધર્મનો વિરોધ કરીને પોતાના સિદ્ધાન્તોને પ્રતિપાદિત કરતા નથી. અર્થ અને કામની સાથે-સાથે જ ધર્મની મહત્તા પણ તેમણે સ્વીકારી હતી. મનુ અને યાજ્ઞવલ્ક્ય ત્રિવર્ગનું સમર્થન કરીને ધર્મ, અર્થ અને કામનો વિરોધ આવતાં ધર્મની જ પ્રમુખતા પ્રતિપાદિત કરે છે. અર્થાત્ અર્થ અને કામ જો ધર્મની પ્રતિકૂળ હોય તો તે ત્યાજ્ય બનશે.

આથી ધર્મની અનુકૂળતા પ્રાપ્ત કરીને જ સંસારી પોતાના બંધનો દૂર કરીને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. સ્મૃતિઓમાં વર્ણવવામાં આવેલ જે કંઈ સાધારણ અને વિશેષ ધર્મ છે એ બધાનો એક આ જ આદર્શ છે. મનુસ્મૃતિ અને યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ એ સ્પષ્ટ રૂપથી પ્રતિપાદિત કરે છે કે આ સ્મૃતિઓમાં કહેવામાં આવેલ સમ્પૂર્ણ ધર્મ, ચારેય વર્ણોના કર્મો અને ગુણ-દોષ તથા આચાર શાશ્વત છે-પરંપરાથી ચાલ્યા આવે છે. આચાર જ સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. આચાર દ્વારા જ વ્યક્તિનો અન્ય વ્યક્તિઓની સાથેનો સંબંધ આદર્શ બની શકશે અને ત્યારે જ સામાજિક, ધાર્મિક તથા રાજનૈતિક વ્યવસ્થા અને શાંતિ બની રહેશે. આચારનું આટલું મહત્ત્વ હોવાને કારણે જ તેને ધર્મનું મૂળ કહેવામાં આવ્યું છે. આચારહીન વ્યક્તિ વૈદિક ફળપ્રાપ્તિ કરી શકતા નથી પરંતુ તેનાથી પુનઃ સંયુક્ત હોવાથી તે સંપૂર્ણ ફળપ્રાપ્તિના અધિકારી બની જાય છે. સદાચાર દ્વારા જ મનુષ્ય ભૌતિક સુખ, સમૃદ્ધિ, ઐશ્વર્ય, આદિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. દુરાચારનો પ્રભાવ આનાથી વિપરીત હશે, નિન્દા, દુઃખ, વ્યાધિ આદિ દુરાચારના જ પરિણામ બને છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય પણ સાક્ષાત્ ધર્મના ચાર લક્ષણોમાં સદાચારને પણ સમાન સ્થાન આપે છે. શિષ્ટ આચરણ જ સદાચાર છે. દૈનિક જીવનમાં શિષ્ટાચારનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. આચરણની શુદ્ધતા માનસિક, વાચિક અને કાયિક હોવી જોઈએ. મનુ માનસિક અને વાચિક આચારના સંબંધમાં કહે છે કે “એ જ બોલવું જોઈએ જે સત્યથી પવિત્ર અને પૂર્ણ હોય અને એવું જ આચરણ કરવું જોઈએ જે મનને શુદ્ધ હોય. "સત્યપૂતાં વદેદ્વાચં મનઃપૂતં સમાચરેત્" (૬-૪૬) કાયિક કર્મોના વિષયમાં મનુ તથા યાજ્ઞવલ્કે વિશદ વર્ણન કર્યું છે.

9.2 સિદ્ધાંત

કર્મ અને તેના પરિણામનો સિદ્ધાન્ત હિન્દુ ધર્મની વિશેષતા છે. કોઈ પણ કર્મ ક્યારેય વ્યર્થ જતું નથી. કર્મ શારીરિક હોય, વાચિક હોય અથવા માનસિક હોય તેનું સારું અથવા ખરાબ ફળ - પરિણામ અવશ્ય મળે જ છે. આથી હિન્દુધર્મશાસ્ત્રોમાં સારા પરિણામ માટે સત્કર્મ ઉપર ભાર આપવામાં આવ્યો છે. અને અસત્ કર્મથી

બચવાનો આદેશ આપ્યો છે. પરંતુ યથાર્થમાં વાસ્તવમાં મનુષ્ય યોનિ જ એવી છે જેને બુદ્ધિ — વિવેકપૂર્વક કાર્ય કરવાની સુવિધા છે અને પોતાના સત્કર્મ અથવા અસત્ કર્મ દ્વારા પોતાના ભાવિજીવનને તે બનાવી અથવા બગાડી શકે છે. પરમેશ્વરની સૃષ્ટિમાં મનુષ્યનું સ્થાન મધ્યમાં આવે છે. તેની નીચેની રચનાઓ બધાથી નિમ્નસ્તર પાતુ વર્ગના છે અને ક્રમશઃ ઉપર જતાં ઉદ્ભિજ તથા પશુ-પક્ષી આદિ છે. તેના પછી મનુષ્યનું સ્થાન આવે છે. મનુષ્ય કોટિથી નીચેના સ્તરમાં જે કર્મ હોય છે તે સ્વાભાવિક હોય છે. તેનાં કાર્ય તેની યોનિના સ્વભાવનું કારણ હોય છે. આથી તેમને તે યોનિના ભોગ ભોગવ્યા પછી જાતે જ છૂટકારો મળી જાય છે. આ જ રીતે મનુષ્ય યોનિથી ઉપરની દેવ યોનિઓ કેવલ પહેલાં કરેલ પુણ્યના પરિણામને ભોગવવા માટે જ છે. તેમના ભોગ પૂરાં થતા તેમને ત્યાંથી મૃત્યુલોકમાં આવવું પડે છે. મનુષ્યયોનિ જ બુદ્ધિપૂર્વક કાર્ય દ્વારા પોતાનું ભવિષ્યનિશિ કરવામાં સમર્થ હોય છે. આથી તેના માટે કર્તવ્ય શું છે તથા વર્જ્ય શું છે તેને સ્પષ્ટ કરવાના અભિપ્રાયથી પરમ દયાળુ મહર્ષિઓએ નિયમોનો ઉપદેશ કર્યો છે, કારણકે કર્મની ગતિ ખૂબ જટિલ છે. મહાભારતમાં મળે છે કે મનુષ્યલોક કર્મભૂમિ છે, સ્વર્ગ ભોગભૂમિ છે. મનુષ્યલોકમાં પુણ્યકાર્ય કરવાવાળા ચોક્કસ સ્વર્ગલોકમાં જાય છે તથા પાપ કરનારા નિર્દોષ વ્યક્તિ નરકમાં જાય છે. ગીતાનો તો સાર જ કર્મયોગ છે. મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્ય વગેરે વિદ્વાનોને કર્મનું મહત્વ કેટલું સ્વીકાર્યું છે એ તેમના કમવિપાકના અધ્યયનથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

હિન્દુ શાસ્ત્રોમાં ઈશ્વરનું સ્વરૂપ જ્ઞાન-કર્મમય માનવામાં આવ્યું છે. જ્ઞાનના આધારે કર્મના પ્રભાવના કારણે જ સમગ્ર સૃષ્ટિનું સર્જન માનવામાં આવે છે. જ્ઞાન પ્રકાશમય છે, એક છે અને અખંડ છે. કર્મ અનેક છે, અસંખ્ય છે. જ્ઞાન અસીમ છે જ્યારે કર્મ સીમા રહિત છે. જ્ઞાનના અસીમ હોવા છતાં પણ કર્મની સીમાને કારણે જ્ઞાન પણ સીમિત થઈ જાય છે. ઈશ્વરમાં જ્ઞાન અને કર્મ સહચર ભાવથી રહેતાં એક બીજાને અડચણ પહોંચાડતા નથી. પરંતુ સંસારમાં કર્મની અધિકતા હોવાથી જ્ઞાન તેનાથી આવૃત્ત થઈ જાય છે. કર્મ પ્રાણીના આવરણનો હેતુ બની જાય છે. અને આ આવરણનું દૂર થઈ જવું જ મોક્ષ છે. આ જ્ઞાન દ્વારા સંભવ બને છે. આથી મહાભારતમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રાણી કર્મથી બંધાય છે અને વિદ્યાર્થી તેનો છૂટકારો થાય છે. “ઋતે જ્ઞત્ મુક્તિઃ” આ શ્રુતિવાક્યનું જે સ્પષ્ટીકરણ છે. સમગ્ર સંસાર કર્મના કારણે જ પોતાનું અસ્તિત્વ રાખે છે. ગીતામાં કૃષ્ણ પણ પોતાના પરમાત્મ સ્વરૂપથી કહે છે કે જો હું કર્મ ન કરું તો આ બધાં જ લોકો નષ્ટ થઈ જાય. જીવમાં જીવત્વ પણ કર્મના કારણે જ થયું છે. કર્મના પ્રભાવથી જ જીવ બદ્ધ બનીને સુખ, દુઃખ વગેરેનો ભોગ કરે છે. આ સિદ્ધાન્ત વૈદિકકાળથી લઈને વર્તમાન સમય સુધી અવિચ્છિન્ન રૂપથી ભારતીયોમાં ચાલ્યો આવે છે. આ કર્મની ભિન્ન — ભિન્ન દૃષ્ટિકોણથી ભિન્ન-ભિન્ન સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. આ કર્મ આધિદૈવિક અર્થમાં “દેવ” શબ્દથી અભિહિત થાય છે. ભારતીય દર્શન આધ્યાત્મિક અર્થમાં એ જ “પ્રાણ” કહેવાય છે. તથા આપિભૌતિક અર્થમાં એ જ “ભૂત” બની જાય છે. અહીં દેવ અને પુરુષકારનો સહયોગ જ અપેક્ષિત છે. ઉત્તમથી ઉત્તમ ભૂમિ પણ જો તેમાં બીજ વાવવામાં ન આવે તો ફળહીન રહે છે. એવી જ રીતે પુરુષકારના સહયોગથી જ

દૈવ સિદ્ધિ (ફલપ્રદ) બને છે. એવી જ રીતે દૈવ પણ પુરુષાકાર વગર નિષ્ફળ રહેશે. ભાગ્ય બીજું કંઈ નથી, તે ભૂતકાળના કર્મોનો પ્રભાવ માત્ર જ છે. જો વ્યક્તિ પોતાના ઉદ્યોગથી સફળતાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે તે એમાં જ (સફળતામાં જ) વ્યવસ્થિત થઈ જાય છે.

કર્મોનું વિભાજન અન્ય બે પ્રકારે પણ કરી શકાય છે. આ તેના (કર્મોના) સમયના ઔચિત્ય તથા તેના ઉદ્દેશ્યના આધારે કરવામાં આવે છે. પ્રથમ દ્રષ્ટિકોણથી તેનું પુનઃવિભાજન ત્રણ પ્રકારે કરવામાં આવે છે. તેને સંચિત, પ્રારબ્ધ અને ક્રિયામાણ સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. પહેલાનું સંચિત થયેલું કર્મ જે અત્યારે ફળ આપી રહ્યું નથી તે સંચિત કહેવાય છે. પુરસ્કૃત સંચયમાં જેને ફળ આપવાનો પ્રારંભ કરી દીધો છે તે પ્રારબ્ધ કર્મ કહેવાય છે. આને જ દૈવ કહે છે. વર્તમાન સમયમાં જે કર્મ કરવામાં આવે છે, જેનું ફળ ભવિષ્યમાં મળશે અથવા કેટલાક સમય પછી આ જ જન્મમાં મળશે તે ક્રિયામાણ કર્મ કહેવાય છે. સંચિત કર્મોના બે રૂપ દેખાય છે. પ્રથમ અનારબ્ધ (જેને ભોગવવાનો પ્રારંભ થયો નથી) દ્વિતીય પ્રારબ્ધ (જેનો ભોગવવાનો પ્રારંભ થઈ ગયો છે) આથી પ્રારબ્ધ સંચિત કર્મનો જ એક અંશ છે “પ્રારબ્ધકર્મણા ભોગાદેવ ક્ષયઃ ।” “ક્રિયામાણ કર્મ પણ સંચિત અને પ્રારબ્ધ થઈ જાય છે. ક્રિયામાણ કર્મનું ફળ “દૈવ” કહેવાય છે. આ ત્રણ પ્રકારના કર્મોમાં કેવળ ક્રિયામાણ કર્મ જ વ્યક્તિને કરવાની થોડી સ્વતંત્રતા છે, પરંતુ ત્યાં પણ વાસનાજન્ય ઈચ્છા પોતાનો પ્રભાવ રાખે છે.

ઉદ્દેશ્યની દ્રષ્ટિથી કર્મોનું વિભાજન બે પ્રકારે થાય છે. પહેલું સકામ (કામ્ય) અને બીજું નિષ્કામ. મનુસ્મૃતિમાં તેને પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ કર્મ કહેવામાં આવે છે. સ્વર્ગાદિ સુખની પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશ્યથી આ લોકમાં કરવામાં આવેલ કર્મ પ્રવૃત્તિકર્મ કહેવામાં આવે છે તથા જે કર્મોનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ્ય મોક્ષ જ હોય છે તે નિવૃત્તિકર્મ કહેવાય છે. આ રીતે આ વૈદિક કર્મ બે પ્રકારનું હોય છે. પ્રવૃત્તિ કર્મ કોઈ વિશેષ કામનાની પૂર્તિને લઈને કરવામાં આવે છે. આ કામના આ લોકના સુખને લઈને અથવા પારલૌકિક સુખ (સ્વર્ગાદિ) ને નજર સમક્ષ રાખીને થઈ શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે વરસાદના હેતુથી કરવામાં આવતા યજ્ઞાદિ કર્મ આ કોટિમાં આવે છે. દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ ફળની કામનાથી રહિત થઈને બ્રહ્મજ્ઞાનપૂર્વક સંસારથી નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે કરવામાં આવેલ કર્મ નિવૃત્તિ કર્મ કહેવાય છે. પ્રવૃત્તિ કર્મોનો અભ્યાસ કરવાથી દેવતાઓની સમાન ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું ફળ કર્મ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. નિવૃત્તિકર્મનો અભ્યાસ કરવાથી પંચતત્ત્વ (શરીર)નું અતિક્રમણ થાય છે. અર્થાત્ સાંસારિક બંધનોથી મુક્તિ થઈ જાય છે. મોક્ષ જ અંતિમ પ્લેય છે. પરંતુ તેની સિદ્ધિ એટલી સરળ નથી. નિષ્કામ દ્રષ્ટિથી કરવામાં આવેલ કર્મ બંધનનું કારણ બનતું નથી, કર્મ સંન્યાસનો અર્થ એ નથી કે બધાં કર્મોનો ત્યાગ કરી દેવામાં આવે. કર્મ કર્યા સિવાય તો કોઈ પ્રાણી રહી શકે જ નહીં. કર્મચક્ર તો નિરંતર અબાધ ગતિથી ચાલતું જ રહે છે. કર્મ સંન્યાસનો અર્થ એવો નથી કે કર્મ સ્વતઃ ત્યાજ્ય છે, પરંતુ તે કર્મમાં કર્તૃત્વનું જે અભિમાન છે, કલાસક્તિ છે તે વર્જ્ય છે. આ વિષયમાં ગીતા રહસ્યમાં લોકમાન્ય બાલગંગાધર તિલકે ઉચિત વિવેચન કર્યું છે. કર્મ સ્વભાવથી જ અંપ,

અચેતન અને મૃત છે, તે ન તો સ્વયં કોઈને પકડે છે અને ન તો કોઈને છોડે છે. મનુષ્ય પોતાના જીવને આ કર્મોમાં ફસાવીને તેને પોતાની આસક્તિથી સારું અથવા ખોટું અને શુભ અથવા અશુભ બનાવી લે છે. આથી કહેવામાં આવે છે કે આ મમત્વયુક્ત આસક્તિના છૂટવાથી કર્મબંધન આપોઆપ જ છૂટી જાય છે. ગીતામાં અનેકવાર આ જ ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે, “કર્મેન્દ્રિયૈઃ કર્મયોગમસક્તકઃ।” (ગીતા 4-20) ફળની આશા ન રાખ, કર્મેન્દ્રિયોને કર્મ કરવા દે. “ત્યક્ત્વા કર્મફલાસંગ” (ગીતા 4-20) કર્મફળનો ત્યાગ કર. સારાંશરૂપે એમ કહી શકાય કે ફળની કામના ન કરીને કેવલ કર્તવ્ય બુદ્ધિથી અથવા ઈશ્વરાર્પણના ભાવથી જે નિષ્કામ કર્મ કરવામાં આવે છે તે આગળ જતાં બંધનનું કારણ બનતું નથી. તે પહેલાં કરવામાં આવેલ કર્મોના બંધનનો નાશ કરે છે તથા સાથે સાથે સ્વયં પણ નષ્ટ થઈ જાય છે. આથી જ્ઞાન દ્વારા બપાં ભૂતોમાં પોતાના જ આત્મતત્ત્વને તથા પોતાનામાં બધા ભૂતોના આત્મતત્ત્વને સમાન રૂપથી દેખવાથી સકામ કર્મના સ્વાર્થત્વનો ત્યાગ સંભવ બને છે અને બધા પરમાત્મતત્ત્વના આકાંક્ષી સ્વરાજ્ય (બ્રહ્મત્વ, મોક્ષ) ને પ્રાપ્ત કરે છે. આ જ ભાવ છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ તથા યજુર્વેદના મંત્રોમાં મળે છે. જેમ કે “સર્વં ચલ્વિદં બ્રહ્મ તજ્જન્વનિતિ શાન્ત ઉપાસીત” (૭૮. ૩-૧૪-૧) મનુએ પણ આ પ્રકારના કર્મનું મહત્ત્વ બતાવવા માટે ૧૨ મા અધ્યાયના ૮૨ માં શ્લોકમાં કહ્યું છે કે દ્વિજને શાસ્ત્રીય કર્મો (અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ)નો ત્યાગ કરીને વેદને અનુરૂપ આત્મજ્ઞાનનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આથી અહીં બ્રહ્મને સમજીને નિષ્કામ કર્મ કરવું જોઈએ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. સમત્વ દષ્ટિ રાખીને નિવૃત્ત માર્ગનું અવલંબન કરનાર પ્રાણી જે પણ કાર્ય કરશે તેમાં ઈશ્વરાર્પણની ઊંડી ભાવના સમાયેલી હશે અને તેથી તેનું પ્રત્યેક કાર્ય યજ્ઞની સમાન જ મહત્ત્વપૂર્ણ બની રહેશે. મનુસ્મૃતિ આ સમત્વ બુદ્ધિનું જ પ્રતિપાદન કરતાં કહે છે કે “પંડિતાઃ શિનઃ” પડિત (જ્ઞાની) સમદર્શી હોય છે, બધાંમાં એક જ આત્મતત્ત્વને જુએ છે, ત્યારે જ કર્મ સંન્યાસ સંભવ બને છે.

પુનર્જન્મ :

કર્મનું ચક્ર એ સ્પષ્ટ કરી દે છે કે તેનો પ્રભાવ કેવળ વર્તમાન જન્મ સુધી જ સીમિત નથી, તેનો પ્રભાવ તેના કર્મફળના ક્ષીણ થઈ જતા સુધી દેશીએ કોઈને કોઈ યોનિમાં ભોગવવું જ પડે છે, જ્યાં સુધી આ પ્રકારનાં કર્મ કરીને, નવા કર્મ ફળની પ્રાપ્તિ ન કરીને પહેલાંના કર્મફળોને (સંચિત તથા પ્રારબ્ધ) પ્રાણી સમાપ્ત કરી ન લે ત્યાં સુધી તો તેને વારંવાર જન્મ- મરણની યાતના સહન કરવી પડશે. નવા જન્મમાં પણ કેવા પ્રકારનું શરીર પ્રાપ્ત થશે તે પણ પહેલાંના કર્મ ઉપર જ આધારિત રહે છે. પ્રાણી જેવા ભાવથી જે કર્મ કરે છે તેનું ફળ તેના જેવા જ શરીર દ્વારા પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થાત્ પ્રાણીમાં સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ નામના ત્રણ ગુણ હોય છે; તેના (પ્રાણીના) કાર્યોમાં જે ગુણની પ્રધાનતાથી જે કાર્ય કરવામાં આવશે તેના અનુરૂપ જ તે દેહ ધારણ કરશે અને તેનો ઉપભોગ કરશે. જીવ જે — જે પાપકર્મો કરવાથી જે — જે યોનિમાં જાય છે તેનું મનુસ્મૃતિમાં ખૂબ જ વિસ્તૃત વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

ઉપર્યુક્ત ત્રણ ગુણોનું ફળ ઉત્તમ, મધ્યમ અને જયન્ય એમ ત્રણ પ્રકારનું હોય છે. સાત્ત્વિકકર્મ કરવાથી દેવત્વ, રાજસિક કર્મ કરવાથી મનુષ્યત્વ અને તામસિક કર્મ કરવાથી તિર્યક્ (પક્ષી આદિ) યોનિને પ્રાપ્ત કરે છે. (મનુ. ૧૨-૪૦). ભૂતકાળ, વર્તમાન અને ભવિષ્યનાં બધા કર્મોમાં આ ત્રણ ગુણોનું તારતમ્ય રહે છે. જીવની યોનિની પ્રાપ્તિ પણ આ તારતમ્યના આધાર પર જ નિર્ભર હોય છે. તામસિક કાર્યોના લક્ષણો બતાવતાં મનુ કહે છે કે જે કાર્યને કરતી વખતે અથવા કરી દીધા પછી કે ભવિષ્યમાં લજ્જાનો અનુભવ થાય તેને વિદ્વાનો તામસિક કાર્ય કહે છે. આવી જ રીતે જે કાર્યને કરવામાં આ લોકમાં મહાનુષ્યાતિ પ્રાપ્ત કરું એવી ભાવના તો રહે છે પરંતુ પારમાર્થિક ચિન્તન રહેતું નથી તે રાજસિક કાર્ય કહેવાય છે. તથા જે કર્મને બધા લોકોની જાણકારીમાં કરે છે, જેના કરવાથી શરમ અનુભવાતી નથી અને જેનાથી આત્મદોષ થતો નથી તે સાત્ત્વિક કાર્ય કહેવાય છે. આ ત્રણેયનું એક અન્ય લક્ષણ પણ મનુ બતાવે છે — તમસનું કામ, રજસ્નું અર્થ અને સત્ત્વ ધર્મથી લક્ષણ છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિ પણ કહે છે કે આ “ત્રિગુણ ઈશ્વર” ના જ છે અને રજોગુણ તથા તમોગુણથી યુક્ત થઈને ચક્રની જેમ આત્મા આ સંસારમાં ભ્રમણ કર્યા કરે છે. (યાજ્ઞ. ધર્મ પ્ર. ૧૮૧-૧૮૨) ત્રિગુણ વાસ્તવમાં બંધનનું કારણ છે. તેના પ્રભાવથી કોઈપણ બચી શકતું નથી. ત્રિગુણમાં પણ રજોગુણ અને તમોગુણ વિશેષરૂપથી બંધનકર્તા છે. કર્મયોગથી જો એક જન્મમાં મુક્તિ ન મળે તો પછીના જન્મમાં મળશે કારણકે આગળના જન્મમાં પ્રાણીને એકદમ પ્રારમ્ભથી જ પોતાના ભાગ્ય (પ્રારબ્ધ-સંચિત) ના ભંડારને સમાપ્ત કરવા માટે પ્રારમ્ભ કરવો પડતો નથી, તેનો ક્ષય તો પ્રારંભ થઈ ગયો હોય છે. જે જન્મમાં તે સમાપ્ત થઈ જશે, તે જન્મમાં જ તેને મુક્તિ મળી જશે. આ પ્રકારના યોગ દ્વારા કરવામાં આવતું કર્મ જીવના બંધનને શિથિલ કરે છે. જન્મ-જન્માંંતરમાં જ્યારે જીવનાં બધાં બંધન ક્ષીણ થઈ જાય છે. ત્યારે તે મુક્ત કહેવાય છે. આથી આ પ્રકારે કરવામાં આવેલ કર્મયોગનું થોડું આચરણ પણ મહાન ફળદાયક હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં સુધી જ્ઞાનની પૂર્ણતા થઈ શકશે નહીં ત્યાં સુધી જીવ બંધનમાં જ રહેશે.

પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત ભારતીય ધર્મશાસ્ત્રો તથા હિન્દુધર્મની આધારશીલાના રૂપમાં કહી શકાય છે. હિન્દુ માન્યતા પુનર્જન્મમાં વિશ્વાસ રાખે છે. તેનું લક્ષ્ય કેવળ લૌકિક સુખ, સમૃદ્ધિ, ભૌતિક ઐશ્વર્ય જ નથી, તે અધિક દૂરદર્શી છે, તે (હિન્દુ માન્યતા) આ સંસારની ભૂત,વર્તમાન અને ભવિષ્યની સમસ્યાઓનું સમાધાન પ્રસ્તુત કરતી નથી પરંતુ તે પોતાના ક્ષેત્રની અન્તર્ગત જન્મ- જન્માંંતરોના પતન અને ઉત્થાનનાં લેખાં-જોખાં રાખે છે. આ જન્મનાં આપણાં ક્યાં કર્મ આપણને આગળ જતાં લાભ પહોંચાડશે અને ક્યાં કર્મ હાનિ કરશે તેનો કોપ ભારતીય ધર્મશાસ્ત્ર જ છે.

સ્મૃતિઓ દ્વારા અનુમોદિત અને સમર્પિત પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત વૈજ્ઞાનિક છે. સ્મૃતિઓ કહે છે કે કોઈ પણ કર્મ પોતાનો પ્રભાવ બતાવ્યા વગર રહેતું નથી. તેનો પ્રભાવ કર્મની ઉગ્રતાના આધારે એ જ સમયે પ્રાપ્ત થાય, થોડા સમય પછી પ્રાપ્ત થાય, બીજા જન્મમાં પ્રાપ્ત થાય અથવા અનેક જન્મોમાં પ્રાપ્ત થાય પરંતુ પ્રાપ્ત તો અવશ્યપણે થાય છે જ. તથા તે સંચિત, પ્રારબ્ધ અને ક્રિયમાણનું ચક્કર બનાવતાં જ રહેશે. આ જ

ચક્કર જીવને ૮૫ લાખ યોનિઓમાં લઈ જાય છે. પુનર્જન્મનો આ સિદ્ધાન્ત ભારતીય સંસ્કૃતિની અમૂલ્ય નિધિ છે. અનેક વર્ષોથી ભારતીય પરંપરા આ સિદ્ધાન્તથી અનેક પ્રાણીઓને માર્ગ બતાવતી આવી છે. ભારતીયો માટે તો આ ગૌરવનો વિષય છે જ પરંતુ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ તેના મહત્ત્વનો સ્વીકાર કરે છે. પુનર્જન્મવાદ કર્મના સિદ્ધાન્તનું અભિન્ન અંગ છે. અને આ બન્ને પરમ પુરુષાર્થ (મોક્ષ, અંતિમ પુરુષાર્થ) સુધી પહોંચવાનાં મહત્ત્વપૂર્ણ સાધન છે. સંચિત, પ્રારબ્ધ અને ક્રિયમાણ કર્મ એક એવી શૃંખલા છે જે જીવને એક સૂત્રમાં બાંધે છે. આ શૃંખલાની એક મહત્ત્વપૂર્ણ કડીના રૂપમાં કર્મનો સિદ્ધાન્ત અને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત આપે છે.

પાતક – પ્રાયશ્ચિત :

નૈતિક રીતે હીન સમજવામાં આવતાં કાર્ય પાતક કહેવાય છે. જેવી રીતે આત્માનો અભ્યુદય કરનારાં કર્મ ધર્મની કોટિમાં આવે છે તેવી જ રીતે આત્માના બંધનોને દઢ કરનારાં કાર્ય અધર્મ અથવા પાતક કહેવામાં આવે છે. “પાતક” અપરાધોનું નૈતિક દૃષ્ટિકોણથી કરવામાં આવેલ નામકરણ છે. મનુષ્ય આચરણ દ્વારા એવાં અનેક કાર્ય કરતો રહે છે જે શાસ્ત્રોની દૃષ્ટિથી ત્યાજ્ય હોય છે તથા તે એવાં અનેક કાર્યોને પ્રભાવવશ (અથવા અન્ય કોઈ કારણથી) કરતો નથી, જેને તેને શાસ્ત્રની આજ્ઞા માનીને અવશ્યપણે કરવાં જોઈએ. યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે “પાપેષુ નિરતા નરાઃ” (યા. મૂ. ૩-૨૨૧) મનુષ્ય પાપમાં નિરત રહે છે. જે નિત્ય અથવા નૈમિત્તિક કર્મ વિહિત છે, તેના ન કરવાથી અને નિન્દિત કર્મના કરવાથી તથા ઈન્દ્રિયોનો સંયમ ન રાખવાથી મનુષ્ય પતિત થાય છે, આ પતનના પ્રતિકાર માટે મનુષ્યોએ પ્રાયશ્ચિત કરવું જોઈએ. મનુ પણ કહે છે કે શાસ્ત્રોક્ત કર્મને ન કરતાં અને શાસ્ત્ર દ્વારા નિન્દિત એવા કર્મોને કરતો તથા ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં અત્યન્ત આસક્ત થતો મનુષ્ય પ્રાયશ્ચિત કરવા યોગ્ય હોય છે.

મનુ અને યાજ્ઞવલ્ક્ય પાતકોને બે ભાગમાં વિભાજિત કરે છે. પહેલાંને તે મહાપાતક કહે છે અને બીજાને ઉપપાતક કહે છે. મનુસ્મૃતિકારના મતે મહાપાતક પાંચપ્રકારના હોય છે. (૧) બ્રહ્મ હત્યા, (૨) મદ્યપાન, (૩) ચૌરી, (૪) ગુરુતલ્પ. ચાર પ્રકારના પાતકીઓના સંસર્ગથી પણ પાતક લાગે છે. પાપકર્મ ભૂલથી કર્યું હોય કે જાણી જોઈને કર્યું હોય પરંતુ તેનું પ્રાયશ્ચિત શક્તિ હોય છે. પ્રથમ નરકમાં લઈ જનાર અને બીજી સમાજમાં વ્યવહારોને સીમિત કરનાર હોય છે. આ જ આધારે પ્રાયશ્ચિત પણ બે પ્રકારનું હોય છે. એક નરકથી બચાવનાર અને બીજું વ્યવહારને શુદ્ધ કરનાર. ઉપપાતકોમાં પ્રાયશ્ચિત દ્વારા નિષ્કૃતિ થઈ જાય છે. પરંતુ જ્ઞાનપૂર્વક કરવામાં આવેલ મહાન પાતકો, જેમ કે બ્રાહ્મણની હત્યા અથવા ગૌહત્યામાં પ્રાયશ્ચિત દ્વારા વ્યક્તિ વ્યવહારને યોગ્ય તો થઈ જાય છે પરંતુ તે પાપનો પણ ભાગી બની જ રહે છે.

મનુ તથા યાજ્ઞવલ્ક્ય કામકૃત અને અકામકૃત પાપોનું પણ પ્રાયશ્ચિત વિધાન કરે છે. પરંતુ (કામકૃત) બ્રહ્મહત્યાના પાપમાં બે પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત બતાવે છે. પ્રથમ મુજબ બ્રહ્મહત્યા કરનારો મનુષ્ય બાર વર્ષ સુધી, વનમાં કુટી બનાવીને, મૃત બ્રાહ્મણના મસ્તકને ધ્વજામાં અંકિત કરીને ભિક્ષા માંગીને રહે તો તેની શુદ્ધિ થાય છે.

બીજા સ્થાને બન્ને સ્મૃતિકાર કહે છે — બ્રહ્મહત્યા કરનારો યુદ્ધસ્થાનમાં શસ્ત્રધારિણ કરનારાઓનું લક્ષ્ય બને; જો તે (બ્રહ્મહત્યા) મરી જાય તો બ્રહ્મહત્યાથી મુક્ત થઈ જાય છે અને જો મરી ન જાય એવો ઘાયલ થઈ જાય તો પણ મુક્ત થઈ જાય છે. બ્રહ્મહત્યાના પાતકથી શુદ્ધિ હોવાના આ બે પ્રકારના પ્રાયશ્ચિતોના વિધાનનો અર્થ એ છે કે પ્રથમ પ્રાયશ્ચિત વિધાન દ્વારા પાપી સમાજમાં વ્યવહારને યોગ્ય થઈ જાય છે પરંતુ તેની પૂર્ણ શુદ્ધિ (નરક પ્રાપ્તિથી પણ) ત્યારે જ સંભવ બને છે જ્યારે તે બીજા પ્રકારનું પણ પ્રાયશ્ચિત કરે.

પાપ કર્યા પછી તેને છુપાવવું જોઈએ નહીં. છુપાવવાથી તે વધારે થાય છે. તેને (પાપને) વેદ, વેદાંગ તથા ધર્મશાસ્ત્રને જાણનાર બ્રાહ્મણોને બતાવવું જોઈએ. થોડું કે વધારે પાપ કર્યા ૧ પછી ભોજન કરવાનો પણ નિષેધ છે. કારણકે ભોજન કરવાથી પાપ વધે છે જ્યાં બ્રાહ્મણોની પરિષદ પ્રાયશ્ચિત આપવાનું કાર્ય કરે છે ત્યાં પણ જ્યાં સુધી બ્રાહ્મણોને પોતાના પાપોનું નિવેદન ન કરી દેવામાં આવે ત્યાં સુધી ભોજન કરવું જોઈએ નહીં. યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં પરિષદ માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે વેદ, ધર્મ જાણનાર ચાર મનુષ્યોની પરિષદ હોય છે. પાપીનું પાપ પરિષદના આદેશથી એવી જ રીતે નષ્ટ થઈ જાય છે જેવી રીતે પથ્થર પર પડેલું જળ વાયુ અને સૂર્યના કિરણથી શુદ્ધ થઈ જાય છે. તે પાપનો પ્રભાવ ન તો કર્તા ઉપર પડે છે ન તો પરિષદની ઉપર પરંતુ જો પરિષદ એવા બ્રાહ્મણોની હોય જે કેવલ નામધારી બ્રાહ્મણ હોય, આચરણ યોગ્યતા આદિથી હીન અથવા ગાયત્રીથી વિહીન હોય અને એવા બ્રાહ્મણો પ્રાયશ્ચિતનું વિધાન કરે તો તે બધાં પાપી બ્રાહ્મણ નરકમાં જાય છે. મહાપાતકોના પ્રાયશ્ચિતને બતાવવા માટે પારાશર સ્મૃતિનો મત છે કે પ્રાયશ્ચિત રાજાની અનુમતિમાં રહીને બતાવવામાં આવે, નાનું પ્રાયશ્ચિત અનુમતિ વિના પણ આપી શકાય છે. પરંતુ બ્રાહ્મણોની પરિષદ દ્વારા આપવામાં આવેલ પ્રાયશ્ચિતનું અતિક્રમણ કરીને જો રાજા સ્વયં પ્રાયશ્ચિત આપવાની ઈચ્છા કરે તો તે પાપ સૌ ગણ થઈને રાજાને લાગે છે. આમ પાતક અને પ્રાયશ્ચિતનું મહત્વ બતાવવામાં આવ્યું છે.

વર્ણવ્યવસ્થા :

વર્ણ અને આશ્રમ વ્યવસ્થા દ્વારા સમાજને સંગઠિત કરીને અંતિમ લક્ષ્ય પ્રાપ્તિ માટે માર્ગ પ્રશસ્ત કરવામાં આવે છે. પ્રત્યેક મનુષ્યના વ્યક્તિત્વનાં બે સ્વરૂપ હોય છે. એક અંતર્મુખી અને બીજું બહિર્મુખી. પોતાના અંતર્મુખી સ્વરૂપ અને ગુણ અનુસાર તેને વિભિન્ન વર્ગોમાં રાખવામાં આવે છે અને પોતાના બહિર્મુખી સ્વરૂપમાં તે વિભિન્ન આશ્રમોની સીડીઓ પર ચઢીને પરમાત્મ-તત્ત્વની કામના કરે છે. સમુદાયમાં બધાં એક જ સમાન ગુણ અને શક્તિયુક્ત હોતા નથી. કોઈ વ્યક્તિ પોતાનામાં મસ્તિષ્કનો વિકાસ વધારે પામે છે તો અન્ય વ્યક્તિ પોતાનામાં કેવલ શારીરિક શક્તિની જ પ્રબળતા પામે છે. સ્મૃતિઓની ભાષામાં કહી શકાય કે કોઈ વ્યક્તિમાં સત્વગુણની અધિકતા, કોઈમાં રજોગુણની અને કોઈમાં તમોગુણની અધિકતા જોવામાં આવે છે. પ્રાણી આ ત્રણ ગુણોથી જ પ્રેરિત થઈને કર્મ કરે છે તથા આ ગુણોના આધારે જ તેનો વર્ણ નિશ્ચિત થાય છે.

વર્ણવ્યવસ્થાના સંબંધમાં ત્રણ મત પ્રચલિત છે. પ્રથમ અનુસાર કેવલ જાતિ (જન્મ) દ્વારા વર્ણ માનવામાં આવે છે. બીજા મત મુજબ જે કોઈ વ્યક્તિમાં જે વર્ણના ગુણ-કર્મ હોય તેને તે વર્ણનો માનવો જોઈએ અર્થાત્ કર્મના આધારે વર્ણ નક્કી કરવો. ત્રીજો મત આ બન્ને સ્થિતિઓને આવશ્યક માને છે. તેમના મતે જન્મ પણ એ જ વર્ણમાં થવો જોઈએ તથા એ મુજબ જ ગુણ અને કર્મ હોવાં જોઈએ. પુરુષસૂક્તમાં ચાર વર્ણોની ઉત્પત્તિ બતાવતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે “બ્રાહ્મણ તે વિરાટ પુરુષના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયો, ક્ષત્રિય તેના બાહુઓથી, જંથામાંથી વૈશ્ય અને પાદમાંથી શૂદ્ર ઉત્પન્ન થયા”. મનુ સ્પષ્ટપણે કહે છે કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, ભારતીય દર્શન વૈશ્ય એ દ્વિજાતિ છે તથા ચોથો શૂદ્ર વર્ણ છે. એનાથી બીજો કોઈ પાંચમો વર્ણ નથી. યાજ્ઞવલ્ક્ય પણ આ મતનું જ અનુસરણ કરે છે. બાબણાદિ ચારેય વર્ણોનો રંગ ક્રમશઃ શ્વેત, રક્ત, પીત તથા કૃષ્ણ માનવામાં આવ્યો છે. આ જ રીતે સત્ત્વગુણ, રજોગુણ તથા તમોગુણ આદિનો પણ વર્ણ (રંગ) જુદો — જુદો માનવામાં આવ્યો છે અને આ બન્નેના રંગોનો પરસ્પર સમન્વય પણ બતાવવામાં આવ્યો છે. બ્રાહ્મણનો વર્ણ શ્વેત, ક્ષત્રિયનો રક્ત, વૈશ્યનો પીળો અને શૂદ્રનો કૃષ્ણ રંગ છે અને બ્રાહ્મણનો સત્ત્વગુણ, ક્ષત્રિયનો રજોગુણ, વૈશ્યનો રજોગુણ અને તમોગુણ તથા શૂદ્રનો તમોગુણ માનવામાં આવે છે. પોતાના ગુણોને અનુરૂપ રહીને જ વ્યક્તિ સમાજના કાર્યક્ષેત્રમાં આગળ વધતો હતો. બ્રાહ્મણનો ધર્મ, ક્ષત્રિય તથા વૈરવનો અર્થ અને કામ તથા શૂદ્રનો કેવળ કામ પુરુષાર્થ છે.

ચાતુર્વર્ણ્યને માટે અનેક પ્રકારના સંસ્કાર વિહિત કરવામાં આવ્યા છે. આ સંસ્કાર બાળકના જન્મથી પૂર્વે પ્રારમ્ભ થાય છે અને મૃત્યુપર્યંત કોઈને કોઈ રૂપમાં વિદ્યમાન હોયા છે. કેટલાક સંસ્કાર મૃત્યુ પછી પણ હોય છે. આ બધામાં મુખ્ય સોળ સંસ્કાર માનવામાં આવ્યા છે. સંસ્કારોનો ઉદ્દેશ્ય ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. પહેલો ગર્ભજન્ય દોષોનો પરિહાર કરવો, બીજો વર્ણોચિત યોગ્યતાનો અભિનિવેશ કરવો અને ત્રીજો જાતકના વર્ણોચિત ગુણોમાં અભિવૃદ્ધિ કરવી.

આ ચારેય વર્ણોના ધર્મ પણ ભિન્ન — ભિન્ન છે. અને તેનો આધાર વૈદિક વિજ્ઞાન જ છે. બ્રાહ્મણના માટે યજ્ઞ કરવો, ભણવું — ભણાવવું અને દાન આપવું વગેરે સામાન્ય રૂપથી આચારણીય ધર્મ છે. આ ઉપરાંત બ્રાહ્મણના ત્રણ કર્મો- દાન ગ્રહણ કરવું, યજ્ઞ કરવો તથા અધ્યાપન છે. ક્ષત્રિયનો ધર્મ શસ્ત્રાશ્ત્ર ધારણ કરવાં અને બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવું વગેરે છે. પ્રજાનું સંરક્ષણ જ તેનો મુખ્ય ધર્મ છે. શત્રુઓની સેનાને જીતીને ધર્મ અનુસાર પ્રજાનું ભરણપોષણ કરવું એ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે. જ્યારે વૈશ્યનો ધર્મ વ્યાપાર, પશુપાલન, ખેતી વગેરે છે. સાથે- સાથે તેમના દ્વારા વ્યાજમાં રૂપિયા પણ આપવામાં આવે છે. જ્યારે શૂદ્રનો ધર્મ ઉપર્યુક્ત ત્રણ વર્ણોની સેવા કરવાનો છે. બ્રાહ્મણાદિની સેવા જ તેની આજીવિકાનું સાધન છે. પરંતુ આ સેવાવૃત્તિની વિશેષતા એ હતી કે તેમાં અસૂયાની ભાવના હોવી જોઈએ નહીં પરંતુ આ સેવા કાર્ય સૌહાર્દપૂર્ણ હોવું જોઈએ.

ચાતુર્વર્ણ્યની ઉપરોક્ત વ્યવસ્થાથી એ જોવા મળે છે કે કોઈ પણ એક વર્ણનું પોતાનું કોઈ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી. તેનું અસ્તિત્વ અન્ય વર્ણોના અસ્તિત્વ પર જ આધારિત છે. તેમના વિભિન્ન કર્મોનું વિભાજન પણ આ સાવચવવાદી સિદ્ધાન્તની પુષ્ટિ કરે છે.

આશ્રમવ્યવસ્થા :

આશ્રમ વ્યવસ્થાને ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રાણ કહે છે. વર્ણ અને આશ્રમ વ્યવસ્થા સમાજ અને વ્યક્તિને સંગઠિત કરીને તેમને અંતિમ પુરુષાર્થ સાથે જોડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ મુજબ કુલ ચાર આશ્રમો સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે. આ ચારેય આશ્રમોનું સ્થૂળ વિભાજન બે પ્રકારે કરવામાં આવે છે. પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ, પૂર્વધિમાં બ્રહ્મચર્ય અને ગૃહસ્થાશ્રમ આવે છે અને ઉત્તરાર્ધમાં વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ.

પ્રથમ બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં જ્ઞાન ઉપાર્જન કરવાનું વિધાન છે. આ કર્મના મહત્ત્વને સમજવા માટે કર્તવ્ય, અકર્તવ્ય હૈય, ઉપાદેય આદિના જ્ઞાન માટે કરવામાં આવે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આ જ્ઞાન ગૃહસ્થાશ્રમનાં કર્મોના ઔચિત્યનું જ્ઞાન કરાવે છે. તે બીજા આશ્રમ માટેની આધારશિલા બની રહે છે. આ આશ્રમ (બ્રહ્મચર્યાશ્રમ) માં પ્રવેશ કરવાનો સમય વિભિન્ન વર્ણો અનુસાર છે. વિજ્ઞાતિ ઉપનયન સંસ્કાર સમ્પન્ન થયા પછી જ આ આશ્રમમાં પ્રવેશ પામી શકે છે. બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું મુખ્ય તત્ત્વ અથવા આધાર વેદનું તથા આચાર વ્યવહારનું જ્ઞાન કરવું એ છે. સ્મૃતિઓમાં બ્રહ્મચારીના બે પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યાં છે. (૧) નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી અને (૨) ઉપકુર્વાણ, નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી જીવનપર્યન્ત ગુરુના આશ્રમમાં રહીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. તથા મોક્ષ પ્રાપ્તિની સાધના કરે છે. તે આજીવન બ્રહ્મચારી જ રહે છે. તેના માટે અન્ય આશ્રમોમાં પ્રવેશ કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. ત્યારે ઉપકુર્વાણની કોટિમાં આવનાર બ્રહ્મચારી પણ ગુરુની સમીપ રહીને અધ્યયન કરે છે પરંતુ તે થોડા સમય સુધી જ ગુરુની પાસે રહે છે. વિદ્યા અધ્યયનનો કાળ સમાપ્ત થતાં ગુરુ દ્વારા આદેશ પામીને તે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરે છે. આ આશ્રમ દરમિયાન તેને અહંભાવનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો પડતો હતો.

ગૃહસ્થાશ્રમ એ કમની દૃષ્ટિએ બીજા ક્રમે છે. પરંતુ મહત્ત્વની દ્રષ્ટિથી જોઈએ તો તે પ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. ગૃહસ્થની સ્થિતિ સૌથી વધારે મહત્ત્વપૂર્ણ હતી. સૃષ્ટિના ક્રમને અલુણ્ણ બનાવી રાખવા ઉપરાંત આ આશ્રમ અન્ય ત્રણ આશ્રમોનો પણ પાલક હતો. બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ આ ગૃહસ્થાશ્રમવાસીઓથી જ ભિક્ષા ગ્રહણ કરતો હતો. તથા વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ આશ્રમની અન્તર્ગત આવનારા સમાજની પૂર્તિ કરવી પણ આ જ આશ્રમનું પ્રમુખ કર્તવ્ય છે. તેનું બીજું પણ એક મહત્ત્વ છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ સંતાનોત્પાદન સંભવ હતું અને એના દ્વારા જ સૃષ્ટિનો ક્રમ અથુણ્ય બની રહેતો હતો. આથી અન્ય ત્રણ આશ્રમોની સદસ્યતા ગ્રહણ કરનારા વ્યક્તિ પણ આ આશ્રમ દ્વારા જ ઉત્પન્ન થતા હતા. જેવી રીતે બધી નદીઓ સમુદ્રમાં જ સ્થિર થાય છે એવી જ રીતે બધા આશ્રમવાળા ગૃહસ્થમાં જ સ્થિતિ — આશ્રય પ્રાપ્ત કરે છે. ગૃહસ્થના કર્તવ્યો કેવલ “થમ” અને નિષયોના પાલનમાં જ નથી. તેને પચયજ્ઞોનું

યાગક્તિ પાલનભારતીય દર્શન કરવું જોઈએ. આ ઉપરાંત ગૃહસ્થને માટે નિરંતર શાસાવલોકન પણ આવશ્યક સરજાયા આવ્યું છે. આ પ્રકારે ગૃહસ્થ, પ્રથમ આશ્રમમાં મેળવેલ વિદ્યાને જાગૃત રાખતો હતો. સ્મૃતિઓ ગૃહસ્થના શ્રમની અવધિ સુનિશ્ચિત બતાવતી નથી. શારીરિક શૈથિલ્ય જ તેની એક પ્રકારથી સીમા નિર્ધારિત કરતું હતું.

વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરતી વખતે ગૃહસ્થ પોતાની પત્નીને પોતાના પુત્રોની સંરચતામાં છોડીને અથવા પાત્ની સાથે જતો હતો. જે પત્ની વૃદ્ધ હોય તો પત્ની સાથે વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરવામાં આવતો હતો. વાનપ્રસ્થમાં જનાર પોતાની સાથે અભિયંત્રની સામગ્રી પણ લઈ જતો હતો. કારણકે આ આશ્રમમાં પણ તેને પચયજ્ઞોનું સંપાદન કરવું પડતું હતું. જેવી રીતે દ્વિતીય આશ્રમના કર્મોની યોજના પ્રથમ આશ્રમના જ્ઞાનાર્જને વરા સમ્યન થતી હતી એવી જ રીતે તૃતીય આશ્રમ ચતુર્થ આશ્રમ માટે આયોજન બનાવતો હતો. વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં વ્યક્તિએ નિવૃત્તમાર્ગી બનીને જ્ઞાન અને ઉપાસના દ્વારા સાધના કરવી પડતી હતી. અહીં રહીને ઉપનિષદોના જ્ઞાનકાણડને ચરિતાર્થ કરવો એ તેનું પરમ કર્તવ્ય હતું. તેને કર્મની કઠોરતા દ્વારા શરીરનું શોષણ કરવું પડતું હતું. વાનપ્રસ્થો માટે ત્રણ વાર સ્નાનનું વિધાન છે. ફળ, મૂળ આદિ તેના ભોજ્ય પદાર્થ છે. તે ભિયા લઈ શકતો હતો. પરંતુ એટલી જ કે જેનાથી શરીરનું રક્ષણ થઈ શકે. ભૂમિશયન તથા પંચાગ્નિનાય આદિ તેની દિનચર્યા હતી. જ્યારે વાનપ્રસ્થી પોતાને આ નવીન વાતાવરણથી અનુકૂળ બનાવી લેતો હતો ત્યારે ગૃહસ્થાશ્રમથી લાવેલ અગ્નિહોત્રની અગ્નિનો પણ ત્યાગ કરી દેતો હતો. વાનપ્રસ્થમાં રહીને જ્યારે રાગદ્વેષાદિ પર વિજય પ્રાપ્ત કરીને જિતેન્દ્રિય થઈ જાય પછી જ સંન્યાસપ્રહણ કરવાનો અવસર સમજવો જોઈએ.

સંન્યાસ આશ્રમ અંતિમ આશ્રમ છે. આથી આ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરતાં પૂર્વે સંન્યાસોન્મુખ પ્રાણીએ પોતાના બધા આવશ્યક ઉત્તરદાયિત્વથી નિવૃત્ત થઈ જવું જોઈએ. પ્રાજાપત્ય આદિ યજ્ઞોની પરિસમાપ્તિ પછી જ સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાનું વિધાન સ્મૃતિકારોએ કર્યું છે. સંન્યાસી મુંડિત હોય છે અથવા કેશશિખા આદિને ધારણ કરનારો (જટિલ) હોઈ શકે છે. તે કેવળ અધાતવીય (માટી — કાષ્ઠ આદિ) કમંડલ આદિ ધારણ કરી શકે છે. તેના માટે દંડ ધારણ કરવો જરૂરી છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય સંન્યાસીને ત્રિદંડ વાસના ત્રણ પાતળા દંડશને મિલાવીને ધારણ કરવાનું વિધાન કરે છે. મનુએ કેવલ “દંડ” શબ્દનો જ પ્રયોગ કર્યો છે. પરંતુ ૧૨ માં અધ્યાયમાં ત્રિદંડીની પરિભાષા આપતાં તેઓ કહે છે કે ત્રિદંડી એ છે જેને પોતાની બુદ્ધિમાં વાક્-દંડ, મનો — દંડ તથા કાય-દંડને નિહિત કરી લીધાં છે. ભ્રમણશીલ સંન્યાસી કેવળ એક જ વાર ભિક્ષાટન કરી શકે છે. અને એ પણ એવા સમયે કે જ્યારે ગૃહસ્થને ત્યાં અગ્નિ શાંત થઈ ગયો હોય. ભિક્ષા પણ એવા ઘરેથી માંગવી જોઈએ જ્યાં અન્ય સંન્યાસી બ્રાહ્મણ, ભિક્ષુક વગેરે ગયા હોય. આથી આવા વિધાનો મહાનું ત્યાગની અપેક્ષા રાખે છે. સંન્યાસીમાં તેના ત્યાગની પરાકાષ્ઠા જ તેનું ગૌરવ છે. સંન્યાસીએ એટલું જ મહણ કરવું જોઈએ જેનાથી શરીરયાત્રા થઈ શકે.

આશ્રમવ્યવસ્થાનું એક દૃષ્ટિથી સિંહાવલોકન કરતાં આ આયુ અને કાલ ઉપર આશ્રિત વૈયક્તિક વ્યવસ્થા જ્ઞાત થાય છે. આશ્રમ વ્યવસ્થા એક એવી વ્યવસ્થા હતી જેનાથી વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય સંભવ હતું. આ વ્યવસ્થા વ્યક્તિને સામાજિક કાર્યોના સંપાદનની યોગ્યતા પ્રદાન કરતી હતી.

❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ . (1) નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારા ઉતરો લખો .

(2) એકમમાં આપેલ ઉતરો સાથે તમારા ઉતરો સરખાવો .

(1) અર્થશાસ્ત્ર કયા વેદનો ઉપવેદ છે ?

---

(2) અર્થશાસ્ત્રમાં કેટલાં અધિકરણો છે ?

---

(3) અર્થશાસના ચતુર્થ અધિકરણનું નામ શું છે?

---

(4) ધર્મ શબ્દ કઈ ધાતુ ઉપરથી ઉતરી આવ્યો છે ? ધર્મની વ્યાખ્યા આપો.

---

(5) ક્રિયમાણ કર્મનું ફળ શું કહેવાય છે ?

---

(6) ગુણોની સંખ્યા કેટલી છે? અને કંઈ કંઈ ?

---

(7) મનુષ્યે પાતકોના કેટલા પ્રકાર પાડ્યા છે ?

---

(8) સ્મૃતિઓમાં બ્રહ્મચારીના કેટલાં પ્રકાર આપ્યા છે ? કયા કયા ?

---

(9) સ્મૃતિઓમાં નિરુપિત વર્ણશ્રમ વ્યવસ્થા વિષે જણાવો.

---

(10) સ્મૃતિઓ કેટલી છે ? દરેક સ્મૃતિનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપો.

:: રૂપરેખા ::

10.0 ગદ્ય સાહિત્ય : સંસ્કૃત ગદ્ય

10.1 ગદ્યકાવ્યનો ઉદ્દગમ અને વિકાસ

10.2 પદ્ય સાહિત્ય : સંસ્કૃત કાવ્યસાહિત્યનો ઉદ્દગમ અને વિકાસ

10.3 સંસ્કૃત નાટકની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ

10.0 ગદ્ય સાહિત્ય : સંસ્કૃત ગદ્ય

સંસ્કૃત ગદ્ય સાહિત્ય

સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ગદ્ય અને પદ્ય એક જ કવિતાનાં ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપ છે. ગદ્ય એ કવિતાનું સાદું સરળ, સ્થૂળ, આંબરરહિત, ગ્રામીણ અને મુક્ત સ્વરૂપ છે, જ્યારે પદ્ય અલંકારોથી શણગારેલું, ભભકદાર, સૂક્ષ્મ અને બંધાયેલું સ્વરૂપ છે. ગદ્યમાં સ્વાભાવિકતા છે, તો પદ્યમાં કૃત્રિમતા છે, તેથી પદ્ય એ ગદ્યની વિકૃતિ છે, ગદ્ય મૂળ પ્રકૃતિ છે. જ્યારે ગદ્ય પદ્યની વિશિષ્ટતાઓ અલંકાર વિગેરે છે. સ્વીકારી ત્યારે તેના પતનની શરૂઆત થઈ હૃદયસ્પર્શી ભાવનાઓની અભિવ્યક્તિ પદ્ય દ્વારા થાય છે જ્યારે બુદ્ધિસ્પર્શી ભાવનાઓની અભિવ્યક્તિ ગદ્ય દ્વારા થાય છે. નિયમબદ્ધ હોવાથી પદ્યનું કાર્યક્ષેત્ર મર્યાદિત હોય છે જ્યારે અનિયંત્રિત હોવાથી ગદ્યનું ક્ષેત્ર વિસ્તૃત છે. તેથી જ તેમાં ભયસ્થાન પણ છે. કેમ કે વધુ મુક્તાવસ્થા સ્વચ્છંદી બનાવે છે. આથી જ કહેવાયું છે કે ગદ્યં કવીનાં નિકંષ વદન્તિ । “ગદ્ય કવિઓની કસોટી (પત્થર) છે.” વળી, ગદ્યેનૈવ કાવ્યકૌશલં પૂર્વતયા પરીક્ષ્યતે । અર્થાત્ “ગદ્યથી કાવ્યકૌશલની પૂર્ણ પરીક્ષા થઈ શકે છે.” એમ પણ કહેવાયું છે અપાદઃ પદસન્તાનો ગદ્યમ્ । “પાદરહિત પદોની હારમાળા તે ગદ્ય.”

લાઘવ સંસ્કૃત ગદ્યની વિશેષતા છે. જે વસ્તુને વ્યક્ત કરવા અન્ય ભાષાઓમાં લાંબા વાક્યોની જરૂર પડે તેને સંસ્કૃત ગદ્ય એક પદ્યમાં જ અભિવ્યક્ત કરી દે છે. આ માટે સમાસની અદ્ભુત કલ્પના જવાબદાર છે. સમાસના આયોજનને પરિણામે વધારે અર્થને ઓછા શબ્દોમાં અભિવ્યક્ત કરી શકાય છે. ઓજઃ સમાસભૂયસ્ત્વમેતદ્ ગદ્યસ્ય જીવિતમ્ ! અર્થાત્ “ઓજસ્ ગુણ અને સમાસબહુલતા એ ગદ્યનું જીવન છે.” દંડીની આ ઉક્તિ યથાર્થ જ છે.

10.1 ગદ્યકાવ્યનો ઉદ્દગમ અને વિકાસ

સંસ્કૃત ગદ્યકાવ્યનો ઉદ્દગમ અને વિકાસ ધુમ્મસથી આવૃત છે. ગદ્યકાવ્યની ઉત્ક્રાંતિનું નિર્દેશન કરતી કૃતિઓ આજે ઉપલબ્ધ નથી. તેથી તેનો કડીબદ્ધ વિકાસ આલેખવો મુશ્કેલ છે. સંસ્કૃત ગદ્યની ઉત્પત્તિ માટે નીચે મુજબ વિવિધ મતો પ્રાપ્ત થાય છે.

(૧) ગદ્યનો સૌ પ્રથમ આવિર્ભાવ કૃષ્ણયજુર્વેદમાં જોવા મળે છે, જેને વૈદિક ગદ્યના વિભાગમાં મૂકવામાં આવે છે. વૈદિક સંહિતાઓનું ગદ્યનું સ્વરૂપ પ્રાચીનતમ છે. કૃષ્ણયજુર્વેદની તૈત્તિરીય અને કાઠક તથા મૈત્રાયણી સંહિતાઓમાં ગદ્ય છે. અથર્વવેદનો છઠ્ઠો ભાગ ગદ્યાત્મક છે. બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં ગદ્યનો પ્રયોગ પ્રચુર પ્રમાણમાં થવા લાગ્યો. યજુર્વેદના વર્ણનાત્મક હોવાને લીધે તેનું આલેખન ગદ્યમાં હોય તે સ્વાભાવિક છે. આરણ્યકોમાં શિષ્ટ સાહિત્ય જેવું આદ્યક ગદ્ય મળે છે. પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં પણ વિપુલ પ્રમાણમાં ગદ્યનો પ્રયોગ થયેલો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ વૈદિક ગ્રંથ સીધું સાદું અને બોલચાલની ભાષા જેવું છે. તેમાં બિલકુલ સરળ અને નાના નાના શબ્દોનો પ્રયોગ જોવા મળે છે. ચ, વા, તુ, હ ઇત્યાદિ અવ્યયો વાક્યાલંકાર રૂપે આવે છે. ઉપમા, રૂપક, વિગેરે અલંકારોનો ઉપયોગ પણ કરવામાં આવેલો છે. જો કે અમુક અપવાદો સિવાય બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં ગ્રંથ શુષ્ક અને ગરિમા વગરનું હતું. ઉપનિષદોમાં તે અમુક અંશે રસાળ અને વાતચીતની શૈલીયુક્ત બન્યું.

વૈદિક ગદ્ય અને લૌકિક ગદ્યના મિશ્રણનું કામ પૌરાણિક ગદ્યે કર્યું. આ ગદ્ય આલંકારિક અને પ્રાસાદિક છે. ભાગવત, વિષ્ણુપુરાણ વગેરે ગ્રંથોનું ગદ્ય આનું ઉદાહરણ છે.

બ્રાહ્મણગ્રંથોના ગદ્યની શબ્દાળુતા અને પ્રસ્તાર સ્વાભાવિક રીતે સ્મૃતિને પ્રતિકૂળ હોવાથી ગદ્ય સાહિત્યમાં સૂત્રશૈલીનું ગદ્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું. સૂત્રમાં સંક્ષિપ્તતાનો બેહદ રીતે પ્રયોગ થયો, જેથી તે કેટલીક વાર અર્થઘનતાને લીધે ક્લિષ્ટ પણ બન્યું. તેમાં ટૂંકા પણ અર્થસભર વાક્યોનો પ્રયોગ થયો. એમાં અસંદિગ્ધ રીતે, સારગર્ભિત વાત કહેવાની પદ્ધતિ આવી જેમાંથી પાછળના ગદ્યસાહિત્યમાં જણાતાં કલાવિધાન, લાઘવ અને કૃત્રિમતાનો જન્મ થયો. જયોતિષ, વૈદિક, વ્યાકરણ, દર્શનશાસ્ત્રો, મીમાંસાસૂત્ર, યોગસૂત્ર, બ્રહ્મસૂત્ર વગેરેમાં સૂત્રશૈલીનું ગદ્ય પ્રયોજાયું છે.

સૂત્ર સાહિત્યના ગદ્યમાં શબ્દસંયોજનમાં સંદિગ્ધતા રહેતી હોવાથી તેના માટે ભાષ્યસાહિત્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું જે શાસ્ત્રીય ગદ્યમાં રચાયું. આ સાહિત્યનું ગદ્ય મુખ્યત્વે પૃથક્કરણીય અને ચિંતનાત્મક હતું. અહીં અર્થની અભિવ્યક્તિ પ્રધાન વિષય હોવાથી શબ્દના આયોજન પરત્વે ઓછું લક્ષ અપાયું છે. તેમાં ગદ્યની પ્રૌઢતા અને ભારેપણાનું ભાન સતત થતું રહે છે. છતાં શંકરાચાર્ય, શબરસ્વામી વિગેરેનું ગદ્ય પ્રવાહી અને વિશદ છે. પ્રસન્નગંભીર, પ્રાંજલ અને ઓજસ્વી ગદ્યનાં દર્શન એમની કૃતિમાં થાય છે.

આમ છેક પ્રાચીનકાળથી મધ્યકાલીન યુગ (ઈ.સ. ૭૦૦-૮૦૦) સુધીમાં લખાયેલું કેટલુંય ગદ્યસાહિત્ય મળી આવે છે. પરંતુ ગદ્યકાવ્યના નમૂનારૂપે અત્યારે મળી આવતી દંડી વિગેરે ગદ્યકવિઓની કૃતિઓને ઉપરોક્ત ગદ્ય સાથે વધુ સંબંધ હોય તેમ જણાતું નથી. આ કૃતિઓનું ગદ્ય સાહિત્યિક ગદ્ય તરીકે ઓળખાય છે જેને બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય :

- (૧) સ્વાભાવિક અને સરળ શૈલીનું ગદ્ય-પંચતંત્ર વિગેરે,
- (૨) કૃત્રિમ તેમજ અલંકૃત શૈલીનું ગદ્ય-દશકુમારચરિત વિગેરે.

પંચતંત્રની કથાઓ, નીતિવાદી ઉપદેશાત્મક કથાઓ જેવી કે શુકસમ્રતિ, સિંહાસનદ્વાત્રિશત્પુત્તલિકા, વેતાલપંચવિંશતિકા વિગેરેને પ્રથમ ભાગમાં મૂકી શકાય, જ્યારે 'પ્રણયકથા' (જિં - ઈદ્દકહી) ના નામથી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ અને પાછળથી 'કથા' તેમજ 'આન્યાવિકા'ના પારિભાષિક નામથી ઓળખાતી દશકુમારચરિત, કાઈભરી, વાસવદત્તા તેમજ હર્ષચરિત આદિ કૃતિઓમાં અલંકૃત ગદ્યશૈલીનું સ્વરૂપ જોવા મળે છે. ચંપ્રકાવ્યમાં પણ આ જ ગથ છે. દશકુમારચરિત વિગેરે ચાર સંસ્કૃત સાહિત્યનાં પ્રખ્યાત ગદ્યકાવ્યો છે. આમાં જોવા મળતી ગદ્યકાવ્યોની સ્વરૂપસિદ્ધિ એકાએક જ સાંપડી નથી, તેની પુરોગામી ગદ્યકાવ્યોએ આ માટેની ભૂમિકા રચી આપી હશે. આ કૃતિઓમાં ગદ્યકાવ્યનું જે સંપૂર્ણ વિકસિત અને પરિપક્વ સ્વરૂપ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે તેથી એમ માની શકાય કે તેની પહેલાં આ ગદ્યકાવ્ય વિકાસની મણી બધી પ્રક્રિયામાંથી પસાર થયું હશે, જેની કડીબદ્ધ વિગતો આપણને મળતી નથી. અર્થાત્ આ ગદ્યકાવ્યની કોઈ સ્વતંત્ર પરંપરા પ્રાપ્ત થતી નથી. દંડી વિગેરેની પહેલાં લખાયેલ આ ગદ્ય સાહિત્ય વિપુલ પ્રમાણમાં હશે એમ માની શકીએ કારણ કે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અત્રત્ર આ પ્રકારની કૃતિઓ કે કતઓનો નામોલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે.

કથા અને આખ્યાયિકા શબ્દો ગદ્યસાહિત્ય કે પ્રણયકથાના પરિભાષિક અર્થમાં અવિચીન વિભાગો છે. પણ આખ્યાન. આખ્યાયિકા, ઇતિહાસ વિગેરેનો ઉલ્લેખ પ્રાચીન લેખકોએ કર્યો છે, જેમાંથી અંતે કથા અને આખ્યાયિકા પ્રકારો સિદ્ધ થયા લાગે છે.

સૌ પ્રથમ પાણિનિના અષ્ટાધ્યાયી નામના ગ્રંથના વાર્તિકકાર કાત્યાયને (ઈ.સ. પૂ. ૪૦૦) 'આખ્યાયિકા' શબ્દનો સૌ પ્રથમ ઉલ્લેખ કરતાં કહ્યું છે કે - 'લુબાખ્યાયિકામ્યો બહુલમ્' અને 'આખ્યાનાખ્યાયિકેતિહા પુરાણેભ્યચ્છ્ય !' આ વાર્તિક ઉપર ટીકા લખનાર મહાભાષ્યકાર પતંજલિએ પોતાને જ્ઞાત વાસવદત્તા, સુમનૌત્તરા, અને ભૈમરથી નામની ત્રણ પ્રાચીન આખ્યાયિકાઓનાં નામ આપ્યાં છે. જો કે આ આખ્યાયિકાઓના સ્વરૂપથી આપણે અજ્ઞાત છીએ.

વળી બૃહત્કથાનું શીર્ષક, પંચતંત્રની વાર્તાઓને અપાતું 'કથા' એવું નામ તેમજ પંચતંત્રના એક રૂપાન્તરને આપવામાં આવેલું 'તંત્રાખ્યાયિકા' એવું નામ આ બધી વિગતો એ હકીકત તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરે છે કે 'કથા' અને આખ્યાયિકા

શબ્દો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તે સમયે ખૂબ પ્રચલિત હશે. જો કે ગદ્યકાવ્યના વિશિષ્ટ પ્રકારો તરીકે જ તે પ્રયોજાતા હશે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે.

આ ઉપરાંત અન્ય ગદ્યકૃતિઓ પણ એવી છે કે જેનાં કેવળ નામો જ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કે ભોજદેવે શૃંગારપ્રકાશમાં વરુચિની 'ચારુમતી' નામની કૃતિનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ રીતે શ્રીપાલિતે લખેલી 'તરંગવતી' અને અભિનંદે લખેલી 'રામચરિત' વિશે પણ જાણવા મળતું નથી. રામિલ અને સોમિલની 'શૂદ્રકકથા' નો પણ ઉલ્લેખ થયો છે. બાન્ને પોતાનાથી પ્રાચીન ગદ્યલેખકોમાં ભટ્ટાર હરિચંદ્રનો ખૂબ આદરપૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો છે. જેમ કે — 'ભટ્ટહરિ ચન્દ્રસ્ય ગદ્યબન્ધો નૃપાયતે ।' ઉપરોક્ત કૃતિઓમાંથી કોઈ કૃતિ ઉપલબ્ધ નથી. આજે શિષ્ટ સંસ્કૃત ગદ્યસાહિત્યમાં સુબંધુની વાસવદત્તા, બાણનાં હર્ષચરિત અને કાદંબરી, દંડીનું દશકુમારચરિત, ધનપાલની તિલકમંજરી અગર જેને ખાસ પ્રાચીન ન ગણાવી શકાય તેવી શિવરાજવિજય જેવી કૃતિઓ મળે છે. જો કે એમાં પ્રથમ ચાર ગદ્યકાવ્યો જ પ્રાચીનતા અને કાવ્યની દ્રષ્ટિએ ખૂબ જ મહત્વનાં છે.

ઉપરોક્ત ચાર ગદ્યકાવ્યો સંસ્કૃત પ્રણયકથાનાં આદિસર્જકો નથી. આથી આ ગદ્યકાવ્યની ઉત્પત્તિ અંગે ભિન્ન ભિન્ન મતો પ્રવર્તે છે. જેમ કે :

(૧) વેબર અને પિટર્સન જેવા પશ્ચિમના વિદ્વાનો સંસ્કૃત પ્રણયકથા પર ગ્રીક પ્રણયકથાની અસર જુએ છે. તેમના મત મુજબ ગ્રીક ગદ્યકાવ્યમાં અમુક ચોક્કસ પ્રકારનાં વર્ણનો, વિચારો અને રસવૈવિધ્ય વગેરે છે જે બાબની કૃતિઓમાં પણ છે. આદર્શ પ્રેમ અને અનવદ્ય સૌંદર્ય, પ્રથમ દષ્ટિએ પ્રેમ, સ્વપ્નમાં થતું નાયક-નાયિકાનું દર્શન, પ્રણયપત્રોની આપ- લે, વિરહમાં પ્રેમીઓનો વિલાપ, કન્યા માટેનાં યુદ્ધો ઇત્યાદિ સામાન્ય લક્ષણો ગ્રીક અને સંસ્કૃત ગદ્ય સાહિત્યમાં સમાન રૂપે જોવા મળે છે.

આ મંતવ્ય બરાબર નથી. આ બાબતમાં કીયનું મંતવ્ય મહત્વનું છે. તેઓ કહે છે કે, ભારતની અને ગ્રીસની પ્રણયકથાઓ વચ્ચે સામ્ય છે એ મહત્વનું છે, પરંતુ એ બન્ને વચ્ચે ચોક્કસ નોંધપાત્ર વૈષમ્ય પણ છે, અને એને લીધે બન્ને દેશોનું આ પ્રકારનું ગદ્ય ભિન્ન ભિન્ન સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યમાં સ્વતંત્ર રીતે સર્જાયું એનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે. ડો. ગ્રે પણ કહે છે કે 'સંસ્કૃત અને ગ્રીક પ્રણયકથા સાહિત્યમાં ઘણા પ્રસંગો અને સાહિત્યશાસ્ત્રના પારિભાષિક સિદ્ધાન્તોનું સામ્ય હોવા છતાં બન્ને દેશોની પ્રણયકથાઓ રચના અને તત્ત્વની દષ્ટિએ એકબીજાથી તદ્દન જુદી પડે છે. સંસ્કૃત પ્રણયકથાઓનો નાનામાં નાનો ભાગ મુખ્ય કથાનક કે પાત્રોના પરાક્રમ સાથે સૂતરના તંતુઓની જેમ વણાયેલો હોય છે. બન્ને દેશોનો કથાનું ક્લેવર અને ભાવ જુદાં છે, જેથી ગ્રીક કથામાંથી સંસ્કૃત પ્રણયકથાની ઉત્પત્તિનો મત યોગ્ય લાગતો નથી.

(૨) સંસ્કૃત પ્રાણીકથાઓમાં ગદ્યકાવ્યનું મૂળ જોવાનો પ્રયત્ન થાય છે, જે બરાબર નથી કેમ કે આ પ્રાણીકથાઓ સ્વરૂપ, વિષય અને ઉદ્દેશ વિગેરે બાબતોમાં ગદ્યકાવ્યથી તદ્દન જુદી પડે છે.

(૩) બૃહત્કથા પરથી ગદ્યસ્વામીઓએ પોતાની કૃતિ માટે પ્રેરણા લીધી છે એવું લાગે છે. જો કે સંસ્કૃત ગદ્યકાવ્યના પુરોગામી તરીકેનું પૂર્ણ પ્રતિનિધિત્વ તે ધરાવતી નથી, કેમ કે બૃહત્કથા અને ગદ્યકાવ્યોની શૈલી અને વિભાવનામાં મૂળભૂત તફાવત છે. જો કે વસ્તુવૈવિધ્ય, વૈચિત્ર્ય અને રોચકતાની દ્રષ્ટિએ ગદ્યકાવ્ય ઉપર અદ્ભુતકથા, પરીકથા અને જાદુઈકથા જેવી લોકકથાઓની પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ થોડી ઘણી અસર પડી હોવાની સંભાવનાને સંપૂર્ણપણે નકારી શકાતી નથી.

(૪) સમાસાન્ત પદાવલીથી વિભૂષિત ગદ્યનું સ્વરૂપ શિલાલેખોમાં પણ જોવા મળે છે. ઈ.સ. ૧૫૦ માં લખાયેલ મહાક્ષત્રપ આદામનના શિલાલેખમાં દીર્ઘ સમાસો, પદ પર્વત -પ્રતિસ્પર્ધી જેવા અર્થાલંકારો જોવા મળે છે. આથી જ કીથ ગદ્યકાબ રીલીનો પ્રેરણાસ્ત્રોત શિલાલેખોમાં જુએ છે. ઈ.સ. ૩૫૦માં લખાયેલા હરિયેશના સમુહગુપ્તપશસ્તિ શિલાલેખની ભાષા જાણે કે ભાણની ગથ સાથે હરિફાઈ કરે છે. ઈ.સ. ૪૭૭નો મંદસોરનો શિલાલેખ આ જ પ્રકારની કાવ્યશૈલીનું અનુકરણ કરે છે. ઉપરોક્ત શિલાલેખોમાંનું ગથ ઠંડા, સુબપુ અને ભાણ વગેરેના પુરોગામી ગદ્યનું જ આંશિક પ્રતિનિધિત્વ પરાવે છે, જે કાળક્રમે વિક્સીને પરિનિષ્ઠિત બને છે, જો કે તેના વિકાસક્રમની કડીઓ આપણને મળતી નથી.

(૫) સંસ્કૃત કાવ્ય (મહાકાવ્ય) સ્વરૂપ અને શૈલીની બાબતમાં ગદ્યકાવ્ય સાથે ખૂબ જ સામ્ય ધરાવે છે. તેને જ ગદ્યકાવ્યોના પ્રેરણાસ્ત્રોત તરીકે ગણવાં પડે, સંસ્કૃત મહાકાવ્યોનાં પ્રાધાન્ય પામેલાં સુદીર્ઘ વર્ણનો, શિલ્પ અને ક્લિષ્ટ અલંકારોનો ઉપયોગ વગેરે બધું જ ગદ્યકાવ્યમાં સ્વેચ્છાચાર કરે છે. મહાકાવ્યની જેમ જ આ પ્રણયકથાઓમાં કથાવેગ મહદંશે મંદ હોય છે. કદાચ લેખકને મન કથાવસ્તુ મહત્ત્વની વસ્તુ જ નથી. વળી સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રીઓ પ્રાણીકથાઓ અને લોકકથાઓની કાવ્યના એક પ્રકાર તરીકે ચર્ચા કરતા નથી જ્યારે ગદ્યકાવ્ય કે પ્રણયકથાની કાવ્યના એક પ્રકાર તરીકે ચર્ચા કરે છે. આ બધા ઉપરથી એ વિગત વધારે સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્વરૂપ અને શૈલીની બાબતમાં 'સંસ્કૃત કાવ્ય-મહાકાવ્ય' જ ગદ્યકાવ્યનું અસલ કારણ, પુરોગામી હતું.

પ્રો. એસ.કે.ડે પણ ગદ્યકાવ્યના નજીકના પૂર્વજ તરીકે શિષ્ટ કાવ્યને ઓળખાવે છે. આમ ગદ્યકાવ્યની શૈલીનાં સમાસપ્રચુરતા, લયાન્વિત ભાષા, શ્લેષબાહુલ્ય, વર્ણનપ્રાચુર્ય, અલંકારોનો પટાટોપ ઇત્યાદિ લક્ષણો શિષ્ટ કાવ્યસાહિત્ય સાથેનો તેનો સંપર્ક સૂચવે છે. જ્યારે લોકકથાનાં અતિપ્રાકૃત તત્ત્વો જેવાં કે શાપ, સ્વપ્નમાં નાયક-નાયિકાનું દર્શન, ઊડતા પોડા, બોલતાં પશુપંખીઓ ઇત્યાદિ લક્ષણો ગદ્યમાં પણ ઊતરી આવ્યાં છે. અર્થાત્ ગદ્યકાવ્યનાં કથાવસ્તુ અને વૈચિત્ર્ય માટે લોકકથાઓ જવાબદાર હશે તેની ના પાડી શકાય નહિ.

આમ સંસ્કૃત મહાકાવ્યની મોટા ભાગની વિશેષતાઓનો સ્વીકાર કરી, તેમને વિકસાવીને અને લોકકથાઓની અસર પામીને સંસ્કૃત ગદ્યકાવ્ય વિકસ્યું હશે. આથી કહી શકાય કે દંડી, સુબન્ધુ અને બાણ ગદ્યકાવ્યના આદિમ સર્જકો નહિ, પણ તેના શિખરે વિરાજતા શિરોમણિઓ છે. તેમની પહેલાં ગદ્યકાવ્ય વિકાસની સારી એવી

પ્રક્રિયામાં પસાર થઈ ચૂક્યું હતું જેના પરિપાક રૂપે આપણને તેમની ગદ્યકૃતિઓ મળે છે.

❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

નોંધ . (1) નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારા ઉત્તરો લખો .

(2) એકમમાં આપેલ ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરો સરખાવો .

(1) ગદ્ય અને પદ્ય વચ્ચે ભેદ સ્પષ્ટ કરો.

---

(2) પદ્ય એ ગદ્યની વિકૃતિ છે, કેવી રીતે ?

---

(3) ગદ્યની વ્યાખ્યા આપો.

---

(4) ગદ્ય સાહિત્યના ઉદભવ વિશે નોંધ લખો.

---

(5) ગદ્ય સાહિત્યના વિકાસમાં લોકકથાઓનો ફાળો છે. ચર્ચો.

---

(6) કથાને આખ્યાયિકા ગદ્યનો એક પ્રકાર છે, ચર્ચો.

10.2 પદ્ય સાહિત્ય : સંસ્કૃત કાવ્યસાહિત્યનો ઉદ્દગમ અને વિકાસ

સંસ્કૃત કાવ્ય સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ પણી પ્રાચીન હોવા છતાં તેના પ્રાચીન નમૂનાઓ આપણને ખાસ પ્રમાણમાં મળતા નથી. પ્રાચીન સાહિત્યકાર તરીકે ભાસ જાણીતો છે. તે પછી આશરે ઈ.સ.ની પાંચમી સદી સુધીના ઘણા ઓછા સાહિત્યકારોની આપણને જાણ છે. એવા સજોગોમાં કાવ્ય સાહિત્યના ઉદ્દગમ માટે આપણે વેદ તરફ મીટ માંડીએ છીએ.

વેદકાળ :

વૈદિક સાહિત્ય એકંદરે ધાર્મિક હોવા છતાં તેમાં બિનધાર્મિક અંશો પણ છે. દાનસ્તુતિ અને નારાશંસી સૂક્તો આ બાબતમાં નોંધપાત્ર છે. વેદમાં સંવાદસૂક્તો પણ છે જેને ધર્મ સાથે સંબંધ નથી. આ સિવાય ઉપાદેવીનાં સૂક્તો ઊર્મિકાવ્યના ઉત્તમ નમૂનાઓ છે. મંડૂકસૂક્ત (દેડકાંનું સૂક્ત) પણ કાવ્યમય આકર્ષણ જમાવે છે બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં સારાં કાવ્યમય આખ્યાનો આવે છે. અલંકારની દ્રષ્ટિએ પણ વેદમાં સુંદર સાહિત્યિક ઉપમાઓ જોવામળે છે. એક કવિ કહે છે. કે જેમ સુથાર પોતાના રથને સજાવે તેમ હું સૂક્તને સજાવું છું. દ્વા સુપર્ણા સયુજા સખાયા સમાનં વૃક્ષં પરિષ્વજાતે ! આ મંત્રમાં જીવાત્મા-પરમાત્માનું સુંદર રૂપક છે. રથનો એક પણ અંકોડો ઢીલો ન હોય તેમ કાવ્યમાં પણ એકેય દોષ ન હોવો જોઈએ, એવો સંપૂર્ણતાનો આગ્રહ વૈદિક ઋષિઓ સેવે છે. આમ આ સમયમાં સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિના મનોહર ઉન્મેષ જોવા મળે છે.

વ્યાકરણકારો :

ત્યાર પછી આપણે સીધા વ્યાકરણગ્રંથો તરફ નજર કરવી પડશે. વ્યાકરણશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં અનેક વિદ્વાનો થઈ ગયા પણ મહાન સમર્થ પાણિનિની સામે તે બધા ભૂલાઈ અને ભૂંસાઈ ગયા જણાય છે. પાણિનિના અષ્ટાધ્યાયી પરથી ખ્યાલ આવે છે કે તે સમયમાં અમુક ચોક્કસ પ્રકારનું સાહિત્ય હતું. વૈદિક ઉપરાંત અન્ય પ્રકારના સાહિત્યનો તે ઉલ્લેખ કરે છે તે પરથી સાહિત્યના વિકાસનો ખ્યાલ આવે છે. એમ મનાય છે કે પાણિનીએ જામ્બવતીવજિય અને પાતાલવિજય નામનાં કાવ્યો લખ્યાં હતાં. આ કાવ્યો પાણિનિનાં હોવા વિશે મતભેદ છે. પરંતુ આપણે તેની સાથે નિસ્ખત નથી. એટલો પ્રાચીન કાળમાં બે કાવ્યોની રચના તે જ મહત્વની બની રહે છે.

પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયી પર મહાભાષ્ય લખનાર પતંજલિએ આપેલા ઉદાહરણો સંપૂર્ણ સાહિત્યિક લાગે છે. પાણિની વરુચિના વારુચકાવ્ય નો તથા વાસવદત્તા, સુમનોતરા અને ભૈમરથી નામની આભાવિકાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે. પતંજલિનો સમય પાણિનિ પછી બે સૈકા બાદનો મૂકવામાં આવે છે. આટલા સમયના ગાળામાં સાહિત્યનો - કાવ્યસાહિત્યનો - ધણો વિકાસ થયો હશે એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

રામાયણ - મહાભારત :

સંસ્કૃત કાવ્યસાહિત્યમાં ઉદ્દગમ માટે સીધેસીધી દૃષ્ટિ રામાયણ અને મહાભારત પર જ સ્થિર કરવાનું કેટલાક વિદ્વાનો સૂચવે છે. સમાજમાં જ્યારે વૈદ પછી વેદાંગ વગેરે સાહિત્યની રચનાની પ્રવૃત્તિ ચાલતી હતી ત્યારે તે જ સમયે ગામે-ગામ ફરી કેટલાક લોકો પોતાની પ્રાકૃત કે સંસ્કૃત ભાષાની રચનાઓ દ્વારા લોકોનું મનોરંજન કરતા અને આજીવિકા મેળવતા. આ લોકો એકંદરે ઐતિહાસિક રચનાઓ કરતા. રામાયણ અને મહાભારત આ પ્રવૃત્તિના છેલ્લાં અવશેષો છે.

સાહિત્યની દૃષ્ટિએ મહાભારત સંમાર્જિત અને પરિષ્કૃત ગ્રંથ નથી. તેમાં અનેક આપ પ્રયોગો છે અને સાદી શુષ્ક વાર્તા છે. તે ઇતિહાસનો ગ્રંથ હોવાની છાપ વધુ ઊભી થાય છે. રામાયણ કાવ્ય ગ્રંથરત્ન છે. તે 'આદિકાવ્ય' કહેવાય છે. સાહિત્યની ખૂબીઓથી ભરપૂર આ ગ્રંથ કાવ્યની ઉત્તમ કક્ષાએ પહોંચે છે. પાછળના કવિઓ માટે તે શૈલી તથા સામગ્રીની દ્રષ્ટિએ આકર ગ્રંથ છે. સાહિત્ય અને શૈલીનો બેવડો ભેટ આપી વાલ્મિકીએ કાવ્યનાં ધોરણો નક્કી કર્યા એમ કહેવાય છે. મહાભારત સામગ્રી આપી જ્યારે રામાયણે સામગ્રી અને શૈલી બન્ને આપ્યાં, કાવ્યની રચના કેવા સંજોગોમાં થાય તે પણ વાલ્મિકીએ પારખિને આપેલા શાપ પરથી ફલિત થાય છે.

"મા નિષાદ પ્રતિષ્ઠાં ત્વમગમઃ શાશ્વર્તી સમાઃ ।"

છંદશાસ્ત્રનું પ્રમાણ :

પિંગળ મુનિએ છંદશાસ્ત્રનો ગ્રંથ રચ્યો છે. તેમાં છંદોનાં નામ પ્રાણીઓ અને સ્ત્રીઓની ખાસિયતો પરથી આપેલાં જોવા મળે છે. દા.ત. શાર્દૂલવિકીરિત (સિંહની ગતિવાળું), અશ્વલલિત, તનુમધ્યા, કુટિલગતિ, સ્વઘરા (માળા ધારણ કરનાર) ચંચલાક્ષિકા, મંજુભાષિણી વગેરે. આ નામ શૃંગારની છાંટવાળાં છે જેના પરથી તે પ્રકારના બહુ ખેડાયેલા સાહિત્યને અણસાર મળી રહે છે.

શિલાલેખો :

પ્રાચીન શિલાલેખો પણ સાહિત્યના વિકાસ માટે મહત્વનો પુરાવો પુરો પાડે છે. ગિરનારનો રુદ્રદામનનો શિલાલેખ, નાસિકનો પુલુભાઈનો શિલાલેખ અને અલ્લાહબાદનો શિલાસ્તંભ કાવ્ય વિષે ચોક્કસ માહિતી પૂરી પાડે છે. આ શિલાલેખોના લખાણમાં વ્યાકરણ અને સાહિત્યની વૈવિધ્યભરી ખૂબીઓ જોવા મળે છે. દીર્ઘસમાસ, અલ્પસમાસ, સમાસરહિતતા, અલંકારપ્રચુરતા, ઓજસ ગુણયુક્ત રચના વગેરે ત્રણેયમાં નોંધપાત્ર છે. અલ્લાહબાદનો શિલાલેખ ઈ.સ. ૩૫૦ પહેલાનો છે. તેમાં ગદ્ય અને પદ્યનું મિશ્રણ છે. આખો લેખ એક જ વાક્યમાં રચાયો છે એ તેની વિશેષતા છે.

કામસૂત્ર :

કામસૂત્રના રચયિતા વાત્સ્યાયને નાગરિક બનવા માટેની આવશ્યકતાઓ જણાવતા કહ્યું છે કે વ્યક્તિએ સાહિત્યમાં અને કાવ્યમાં રસ લેવો.

આમ, વેદકાળથી કામસૂત્ર સુધીના સમયનું અવલોકન કરતાં લાગે છે કે વેદમાંથી ઉદ્ભવેલું કાવ્યઝરણું ધીમે ધીમે વિકાસ પામતું રહ્યું. સમય જતાં કાવ્યસાહિત્ય પુષ્કળ ખેડાયું અને વિપુલ થતું ગયું, કામસૂત્રના લેખક સત્ય સમાજને માટે તેમાં રસ લેવાની હિમાયત કરી છે એ જ તેનો વ્યાપક અસર અને વિપુલતાનું ઘોતક છે.

પુનરુત્થાનનું મંતવ્ય :

કાવ્યસાહિત્યના ઉદ્ભવ વિશે મેક્સમૂલરે એવો મત દર્શાવ્યો હતો કે કેટલાક સમય માટે સાહિત્યમાં અરાજકતા અને સ્થગિતતાનો યુગ આવી ગયો હતો. કાલિદાસના સમયથી તેનો ફરીથી ઉદય થયો આમ સાહિત્યનું પુનરુત્થાન થયું. ગ્રીઅર્સન નામના વિદ્વાન માને છે. કે પહેલાં બંધુ સાહિત્ય પ્રાકૃતમાં હતું રામાયણ અને મહાભારત પણ પ્રાકૃતમાં રચાયાં હતાં અને પછી તેનું સંસ્કૃતમાં રૂપાંતર થયું.

આ બંને મત અયોગ્ય, ભ્રામક અને અસ્વીકાર્ય છે. પ્રાકૃતમાં રચાયેલું સાહિત્ય ઈ.સ. પૂ. બીજી સદીથી પહેલાં મૂકાય તેમ નથી. રામાયણ અને મહાભારતનો વિષય રણકો વગેરે સંપૂર્ણપણે સંસ્કૃત છે. આ ગ્રંથો લોકપ્રિય હોવાથી તે લોકભાષામાં હતા એમ માનવું યોગ્ય નથી. વળી આવી માન્યતા માટે કોઈ પ્રકારનો પુરાવો પણ મળતો નથી, આથી પુનરુત્થાનનું મંતવ્ય અને ગ્રીઅર્સનનું પ્રાકૃતિવાળું મંતવ્ય માન્ય થાય તેમ નથી.

ઉપસંહાર :

ઉપરોક્ત ચર્ચા પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કાવ્યગંગાનો મૂળ સ્રોત વેદસાહિત્ય છે. કે અને દાસગુપ્તા માત્ર રામાયણ-મહાભારતને જ કાવ્યસાહિત્યના મૂળ તરીકે સ્વીકારે છે. આ સંસ્કૃત બાબત એકાંગી લાગે છે. ઋગ્વેદ ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રથમ ગ્રંથ છે. સાહિત્યનો પણ અરુણોદય તેમાં જ થયો છે. ઉત્તમ કોટિનું ઘણું સાહિત્ય તેમાં મળે છે. તેનો જ પ્રભાવ પરવર્તી સમગ્ર સાહિત્ય પર પડ્યો છે. કીથે યોગ્ય કહ્યું છે કે વેદસાહિત્યનો શૈલી, વસ્તુ, કાવ્યસ્વરૂપ વગેરેની દૃષ્ટિએ સંસ્કૃત કાવ્યસાહિત્ય પર ઘણો ઊંડો પ્રભાવ પડ્યો છે. છતાં રામાયણ-મહાભારત પહેલાંનું ઘણુંખરું સાહિત્ય લુપ્ત થઈ ગયું હોવાથી પાછળથી લખાયેલ સાહિત્ય માટે રામાયણ તથા મહાભારત પ્રેરણાસ્ત્રોત બની રહ્યાં છે એમ કહેવામાં કશું અનૌચિત્ય નથી. એમાંય, રામાયણે તો સ્વરૂપ, કથાનક, ભાષા, રશૈલી, છંદ, જીવન દર્શન, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરેની દૃષ્ટિએ તો પરવર્તી સાહિત્ય પર અતિશય અસર કરી છે. આ બે આર્ષ કાવ્યો ન હોત તો કાવ્યનું સ્વરૂપ કેવું થડાયું હોત અને તેમાં કેવી સમૃદ્ધિ હોત એ કહી શકાય તેમ નથી.

❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :-

નોંધ . (1) નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારા ઉત્તરો લખો .

(2) એકમમાં આપેલ ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરો સરખાવો .

(1) પદ્ય સાહિત્યનું ઉદ્ભવ વેદોથી થાય છે સ્પષ્ટ કરો.

---

(2) પાણિનિએ કયા કયા પદ્યકાવ્યો લખ્યા હતા ?

---

(3) મહાભાષ્યમાં કયા કયા પદ્યકાવ્યો પ્રાપ્ત થાય છે.

---

(4) રામાયણ અને મહાભારતના પદ વચ્ચે અન્તર સ્પષ્ટ કરો.

---

(5) ગ્રીઅર્સનનો મત શો હતો ?

---

(6) દાસ ગુમાનો પદ સાહિત્ય વિશે શો અભિપ્રાય હતો ?

---

(7) રામાયણ અને મહાભારતની પદ સાહિત્ય પર શી અસર પડી છે ?

10.3 સંસ્કૃત નાટકની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ

સંસ્કૃત નાટકની ઉત્પત્તિ વિશે સૌ પ્રથમ ઉલ્લેખ આપણને ભરત મુનિના નાટ્યશાસ્ત્રના ગ્રંથમાંથી મળે છે. ઈ.સ.ની ત્રીજી સદીના આસપાસ રચાયેલા આ ગ્રંથના પ્રથમ અધ્યાયમાં ભરતમુનિએ નાટ્યની ઉત્પત્તિ અંગે નાટ્યશાસ્ત્રમાં કથા આપેલી છે. ત્રેતાયુગમાં લોકો રહેતા હતા ત્યારે તેઓ ધર્મમાંથી ભ્રષ્ટ થયા અને બધે

અનીતિ તથા ગ્રામ્ય ધર્મ ફેલાઈ રહ્યો હતો. આથી દેવો બ્રહ્મા પાસે ગયા અને તેમની પાસે રમકડું (ક્રીડનીયક) માંગ્યું જે આનંદ સાથે ઉપદેશ આપી શકે અને દરેક જાતિના વ્યક્તિ તેનો ઉપયોગ કરી શકે. આથી બ્રહ્માએ ઋગ્વેદમાંથી પાઠ્ય, સામવેદમાં ગીત, યજુર્વેદમાંથી અભિનય અને અથર્વવેદમાંથી રસ ગ્રહણ કરીને સંકલન કરી એક વેદ તૈયાર કર્યો જેને 'પંચમ વેદ' નામ આપ્યું. (જગ્રાહ પઠ્યં ઋગ્વેદાત્સામઞ્ચો ગીતમેવ ચ । યજુર્વેદાદભિનયાન્ રસાનાથર્ણાદપિ) આ વેદ તેમણે દેવોને આપ્યો અને દેવોએ તે ભરત મુનિને આપ્યો. ભરતે પોતાના 100 પુત્રોની મદદથી ઈન્દ્રધ્વજ મહોત્સવ પ્રસંગે નાટક ભજવ્યું. આ પ્રસંગે હાજર રહેલા દાનવોએ પમાલ કરી વિક્ષેપ પાડ્યો. આથી વિશ્વકર્માએ નાટયગૃહનું નિર્માણ કરવાની યોજના દર્શાવી. પછીથી શંકરે તાંડવ આપ્યું પાર્વતીએ લાસ્ય આપ્યું અને અપ્સરાઓ નાટકમાં ભાગ લેવા લાગી.

ભરતની આ કથાનું અવલોકન કરતાં જણાય છે કે તે ભારતીય વાતાવરણને પૂરી રીતે બંધબેસતો છે. બધાનું મૂળ ઈશ્વરીય શક્તિમાં દર્શાવવાની આદત અહીં દેખી શકાય છે. છતાં આ એટલું કહીને બાજુએ મૂકી શકાય તેમ નથી. નાટકનાં મુખ્ય મુખ્ય ઘટકોનો ચારેય વેદો સાથે સાંધો સંબંધ ભરત મુનિ દર્શાવી રહ્યા છે. આ ઘટકો છે સંવાદ, ગીત, અભિનય અને રસ. પ્રત્યેક તત્ત્વ જે તે વેદમાં મુખ્ય રીતે તરી આવે છે. ઋગ્વેદમાં સંવાદ સૂક્તો છે. આ સૂક્તોમાં બે કે વધુ પાત્રો વચ્ચે સંવાદ હોય છે. દા.ત. પલિ-સરમા સંવાદ, ઈન્દ્ર-વરુણ સંવાદ, વિશ્વામિત્ર-નદી સંવાદ, પૂરુરવા-ઉર્વશી સંવાદ વગેરે. આ સંવાદ નાટકના સંવાદને મળતા આવે છે. યજ્ઞ વખતે યાજ્ઞિકો જે તે પાત્રની ઉક્તિ બોલી તે ભજવતા હતા એવું પણ એક મંતવ્ય છે.

સામવેદ ભારતીય સંગીતનો વેદ છે સામસૂક્તો પદ્ધતિસર ગાવામાં આવતાં હતાં જે આજે પણ ચાલુ છે. અર્વાચીન ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતનાં મૂળ આ વેદમાં રહેલાં છે. સામવેદમાંથી ગીત લીધું છે એ બાબત સંગીતનો નાટકની સાથે કેવો સંબંધ છે તેનો નિર્દેશ કરે છે.

યજુર્વેદમાંથી અભિનય લીધો એવો ઉલ્લેખ આ વેદનું યજ્ઞના સંદર્ભમાં મહત્ત્વ દર્શાવે છે. આ વેદ ક્રિયાકાંડથી ભરપૂર છે. યજ્ઞમાં આ વેદનો પુરોહિત ('અધ્વર્યુ') જ સતત ક્રિયાશીલ હોય છે. વળી કેટલાક વિધિઓ પણ એવા છે જેમાં અભિનય, કેવળ દેખાવ કરવાનો હોય છે. દા.ત. સોમક્રયણ નામના ઉપયજ્ઞમાં સોમવલ્લી, વેચનાર સાથે મારામારી કરવાનો વિધિ. આ વિધિઓ મૂળ પ્રસંગ સત્ય બાબત હશે પણ વિધિ વખતે તો તેમાં કૃત્રિમતા અને દેખાવ-અભિનય જ હોય છે.

અથર્વવેદ તંત્રશાસ્ત્રનું ઉદ્દગમસ્થાન છે. તે બહુજનસમાજનો માનીતો વેદ મનાય છે. તેમાં મારણ, ઉચ્ચાટન, વશીકરણ, સ્તંભન, જાદુ વગેરેના પ્રયોગો છે. આથી લોકો તેમાં રસ પરાવે એ સ્વાભાવિક છે. અથર્વવેદમાંથી રસનું તત્ત્વ લીધું એટલે જનસમૂહના આનંદનું તત્ત્વ તેમાંથી લીધું.

આ બધી રીતે વિચારતા સમજાય છે કે સંસ્કૃત નાટ્યનો તેના મૂળ સ્વરૂપમાં વેદ સાથે સંબંધ છે. આમાં કેવળ ભારતીય માનસનાં દર્શન નથી થતાં પણ વાસ્તવિક બાબત તરફ ઈશારો છે. ભરત મુનિએ આપેલી માહિતી ઘણી મૂલ્યવાન છે.

જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં અવલોકન કરતાં જણાય છે કે તેમાં સંવાદનું તત્વ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. મહાવીરે તથા બુદ્ધે લોકોને પોતાના ધર્મોપદેશ સમજાવવા માટે સંવાદરૂપી શત્રનો સફળતાથી ઉપયોગ કર્યો હતો. અથઘોષનું શારીપુત્રપ્રકરણ નામનું નાટક તો દર્શાવે છે કે ધર્મના ઉપદેશ માટે નાટકો પણ રચાતાં હતાં.

પછીથી આર્ષકાવ્યો તરફ નજર નાખતાં પણ નાટકના વિકાસ અંગે મહત્વનો સંકેત પ્રાપ્ત થાય છે. મહાભારત અને રામાયણમાંથી કેટલાક વિભાગો ગાવામાં આવતા હતા. કુશ અને હવે રામદરબારમાં રામાયણ ગાયું હતું એ સર્વીવદિત છે. વળી અભિનેતાઓ માટે વપરાતો કુશિલવ શબ્દ પણ આ બાબતનો જ ખ્યાલ આપે છે. મહાભારતની કથા પણ ચારે બાજુએ સૂત લોકો સમાજમાં રજૂ કરતા હતા. આ વખતે તેઓ શુષ્ક અને નીરસ નિરૂપણ ન કરતાં જુસ્સાપૂર્વકની અને રસપ્રદ રજૂઆતની રીત અપનાવતા હતા. રામાયણમાં નટ અને નર્તક શબ્દો પણ વપરાયા છે. આર્ષકાવ્યો દ્વારા આપણને નાટકના અગત્યના અંગ 'પાઠ્ય' વિશે ખ્યાલ આવે છે. નાટકની ભજવણીમાં પાઠ્યનો મહત્વનો ફાળો છે.

વ્યાકરણકારોની રચનાઓ પણ નાટ્ય વિકાસમાં મહત્વનું સોપાન બની રહે છે. પાણિનિએ “ભિક્ષુનટસુત્રયોઃ” દ્વારા નટસૂત્રોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી તેણે જામ્બવતીવિજય નામનું નાટક લખ્યું હતું એમ પણ કહેવાય છે. પતંજલિના મહાભાષ્યમાંથી વધુ પ્રબળ પુરાવો મળી રહે છે. કૃષ્ણકથાને લગતું નાટક ભજવાતું હશે એવું પાકું અનુમાન પતંજલિએ આપેલાં ઉદાહરણોના વાક્યો પરથી તારવી શકાય છે. કાળા અને લાલ મુખવાળા નટોનો ઉલ્લેખ આ અનુમાનને દૃઢ કરે છે.

આ બધી ચર્ચાની તારવણી એ છે કે ૧. સંસ્કૃત નાટકનાં તત્વોને છેક વેદકાળ સુધી લંબાવી શકાય છે. ૨. નાટક પર યજ્ઞક્રિયાની ઘેરી અસર થઈ. અને ૩. નાટકનું સ્વરૂપ ધડવામાં ધર્મનો મોટો ફાળો છે. ભરતમુનિનો નાટ્યોત્પત્તિનો મત ઘણા વખત સુધી જળવાઈ રહ્યો હશે. કાલિદાસ પોતાના માલવિકાગ્નિમિત્ર (૧-૪)માં નાટકને ‘દેવતાઓનો ચાલુપ યજ્ઞ’ કહીને આ ૪ પ્રણાલિનો આદર કરે છે. સંસ્કૃત નાટકનો ધર્મમાંથી ઉદ્ભવ થયો. ધર્મે નાટ્ય પ્રણાલિને જન્મ આપ્યો અને ધર્મની ગોદમાં જ નાટક ફૂલ્યુંફાલ્યું.

કેટલાક પાશ્ચાત્ય અને પૌરસ્ત્ય વિદ્વાનો ઉપરના પરંપરાગત મતને માન્ય કરતા નથી અને પોતાના અન્ય કલ્પનાજન્ય મતો પ્રસ્તુત કરે છે. વીન્ડીશના મતે સંસ્કૃત નાટકો ગ્રીક નાટકોના પ્રભાવ નીચે રચાયાં છે. (પશેલે આ મતનું જુસ્સાથી ખંડન કર્યું છે. લ્યૂડર્સ અને કોનોના મતે સંસ્કૃત નાટકનો ઉદ્ભવ છાયા નાટકમાંથી થયો છે. પણ આ મત પ્રામાણિક ગણાયો નથી. પિશેલે કઠપુતળીના ખેલને ઉદ્ગમસ્થાન ગણાવ્યું છે. આ માટે તે ‘સૂત્રધાર’ અને ‘સ્થાપક’ શબ્દોનો સહારો લે છે. પણ સૂત્રધાર એટલે ‘દોરી પકડનાર નહિ અને સ્થાપક એટલે કોઈ વસ્તુ લાવીને રાખનાર

નહિ. કઠપુતળીના ખેલમાંથી રસભાવાત્મક નાટકની ઉત્પત્તિ માનવી તે યુક્તિસંગત નથી. રિઝવે નાટકની ઉત્પત્તિના મૂળમાં વીરપૂજાને માને છે. રામલીલા અને કૃષ્ણલીલા આ સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરે છે. કેટલાક વિદ્વાનો ‘મે પોલ’ નામના લોકનૃત્યને સંસ્કૃત નાટકનું મૂળ સમજે છે. ભારતમાં ઈન્દ્રધ્વજ પર્વ આ પ્રકારનું લોકનૃત્ય છે.

આ બધાં મંતવ્યો કોઈ પણ રીતે સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. નાટ્યવેદની રચના બ્રહ્માએ ગ્રામ્યધર્મમાં પ્રવૃત્ત લોકોને રમકડું આપવા માટે કરી હતી. સૌ પ્રથમ ભજવાયેલ નાટક ખુદ બ્રહ્માએ રચેલું ‘અમૃતમંથન’ તથા ‘ત્રિપુરદાહ’ હતું. આનો પ્રથમ પ્રયોગ ઈન્દ્રધ્વજ મહોત્સવ વખતે થયો હતો. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પંચમવેદ (નાટ્ય) ની ભજવણી બહુજનસમાજના ઉત્સવો વખતે થતી હતી. કર્મકાંડના વિધિ વખતે નાટક ભજવાતું એવી કેટલાક વિદ્વાનોની (ઋગ્વેદનાં સંવાદસૂક્તો બાબતની) માન્યતા સ્વીકારી શકાય તેમ નથી.

❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :-

નોંધ . (1) નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારા ઉત્તરો લખો .

(2) એકમમાં આપેલ ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરો સરખાવો .

(1) નાટકની ઉત્પત્તિ વિશે સૌ પ્રથમ ક્યાં ઉલ્લેખ મળે છે ?

---

(2) દેવો બ્રહ્મા પાસે શા માટે ગયા.?

---

(3) નાટકની સામગ્રી વેદમાંથી કેવી રીતે મળી આવે છે ?

---

(4) જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મમાં નાટકનું કયું તત્ત્વ મળે છે ?

---

(5) આર્ધ કાવ્યોમાં નાટકનો વિકાસ જોવા મળે છે, કેવી રીતે ?

---

(6) બ્રહ્માએ કયુ નાટક લખ્યું હતું ?

:: રૂપરેખા ::

11.0 ઉદ્દેશો**11.1 પ્રસ્તાવના****11.2 વ્યાકરણનું મહત્ત્વ****11.3 મુનિત્રય પરિચય****11.4 અષ્ટાધ્યાયી અને પ્રક્રિયાગ્રંથો – પારિભાષિક સંજ્ઞાઓનો પરિચય**

11.0 ઉદ્દેશો

આ એકમ ભણ્યા બાદ આપ

- વ્યાકરણ શબ્દનો અર્થ - મુનિત્રય પરિચય - તેમના ગ્રંથોનો સંક્ષેપમાં પરિચય પ્રાપ્ત કરી શકશો.
- વિવિધ વાક્યરચનાનો પ્રયોગ જાણી શકશો.
- વાક્ય રચનામાં ઉપયોગી કૃદન્તોનો પરિચય પ્રાપ્ત કરશો.
- સન્ધિના નિયમો જાણવાથી સંસ્કૃતભાષાને સારી રીતે શુદ્ધ રીતે વાંચી શકશો સમજી શકશો.

11.0 પ્રસ્તાવના

આ એકમમાં વ્યાકરણ શાસ્ત્રનો પરિચય, વ્યાકરણ શબ્દનો અર્થ, ખણ મુનિઓનો પરિચય - અષ્ટાધ્યાયી - પ્રક્રિયાસંયો, વ્યાકરણની પરિભાષાણો, વાક્યરચનાઓ, કૃદન્તી, સંધિ તથા સમાસનો ઉદાહરણ સહિત પરિચય પ્રાપ્ત કરાવ્યો છે. આના અભ્યાસથી વિદ્યાર્થીમાં સંસ્કૃતભાષા પ્રત્યેની રુચિ વધશે તથા સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન તથા સંધિ-સમાસ વિષયક જ્ઞાન વધશે.

11.2 વ્યાકરણનું મહત્ત્વ

પ્રકૃતિ-પ્રત્યયના સંયોગથી જે શબ્દ (પદ) બનાવવામાં આવે અથવા પ્રકૃતિ-પ્રત્યયમાં પદને વિભક્ત કરવામાં આવે તેને વ્યાકરણ કહેવાય.

દા.ત.,. રામ્ + ટા > ઇ ન > રામેણ > રામ + સુ > રામ > રુ > રામઃ।

વ્યાક્તિયન્તે વ્યુત્પાદ્યન્તે શબ્દાઃ અનેન ઇતિ વ્યાકરણમ્ ।

વિ + આ + કૃ + લ્યુટ્ > અન । વ્યાકરણમ્ ધાતુને લ્યુટ્ પ્રત્યય લાગે છે. લ્યુટ્ માં યુ નો અન થઈને વ્યાકરણ શબ્દ બને છે.

વ્યાકરણશાસ્ત્રનું મુખ્ય કાર્ય શબ્દ રચનાની સાથે સાથે સાધુ શબ્દોનું પ્રતિપાદન કરવાનું છે. વેદના છ અંગો વેદાંગમાં તેનું પ્રાધાન્ય સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.

શિક્ષા કલ્પો વ્યાકરણં નિરુક્તં છન્દસાં ચેતિઃ ।

જ્યોતિષામયનં ચૈવ ષડંગોવેદ ઉચ્યતે ॥

છન્દઃ પાદૌ તુ વેદસ્ય હસ્તૌ કલ્પોઽથ પઠ્યતે

જ્યોતિષામયનં ચક્ષુનિરુક્તં શ્રોત્રમુચ્યતે

શિક્ષા ઘ્રાણં તુ વેદસ્ય મુખં વ્યાકરણં સ્મૃતમ્ ॥

ભગવાન પતંજલિ મહાભાષ્યમાં વ્યાકરણની મહત્તા વિશે કહે છે ("બ્રાહ્મણે નિષ્કારણો ધર્મઃ ષડંગો વેદોઽધ્યયો જ્ઞેયઃ ઇતિ।" પ્રધાનં ચ ષટ્ષુ અઙ્ગેષુ વ્યાકરણમ્। પ્રધાને ચ કૃતો યત્નઃ ફલવાન્ભવતિ ॥)

“આત્મણે કારણ વિના છ અંગો સહિત વેદનું અધ્યયન કરવું જોઈએ, છ અંગોમાં વ્યાકરણ પ્રધાન છે અને પ્રધાનમાં કરવામાં આવેલો પ્રયત્ન ફળવાન થાય છે. (વ્યા. મહાભાષ્ય, પૃ.૬ ચારુદેવશાસ્ત્રી)

તેથી ગુરુ શિષ્યને કહે છે.

યદ્યપિ બહુનાધીષે તથાપિ પઠ પુત્ર વ્યાકરણમ્ ।

સ્વજનઃ શ્વજનો મા ભૂત્ સકલં શકલં સકૃત્ચકૃત્ ॥

હે પુત્ર ! તુ વધારે ન ભણ તો વાંધો નહીં, પણ વ્યાકરણ ચોક્કસ ભણજે. જેથી ઉચ્ચારણમાં સ્વજનની જગ્યાએ શ્વજન, સકલં ની જગ્યાએ શકલમ અને સકૃત ની જગ્યાએ પતંજલિ મુનિ વ્યાકરણાધ્યયનનું પ્રયોજન દર્શાવતા લખે છે.

કાનિ પુનઃ શબ્દાનુશાસનસ્ય પ્રયોજનાનિ ?
રક્ષોહાગમલમ્વસન્દેહાઃ પ્રયોજનમ્ । અર્થાત્ રક્ષા (વેદોની), ઝહ (વિભક્તિ વિપરિણામ), આગમ, લાઘવ(સરળતા) સન્દેહનિવૃત્તિ, આ વ્યાકરણાધ્યયનના મુખ્ય

પાંચ પ્રયોજનો છે. આ ઉપરાંત અન્ય ગૌણ પ્રયોજનો પણ દર્શાવ્યા છે. પાતંજલ મહાભાષ્યથી અવગત થાય છે.

અર્વાચીન ગ્રંથકારો પ્રધાનરૂપે આઠ વ્યાકરણ આચાર્યોનો ઉલ્લેખ કરે છે.

(૧) બ્રહ્મા (૨) ऐशान (૩) ऐन्द्र (૪) प्राजापत्य (૫) बार्हस्पत्य (૬) त्वाष्ट्र (૭) आपिशली (૮) पाणिनि.

"ब्राह्मैशानमैन्द्रं च प्राजापत्यं बृहस्पतिम् ।

त्वाष्ट्रमापिशलं चेति पाणिनीय यथाष्टकम् ॥"

આમ ઈન્દ્રથી માંડી મહર્ષિ પાણિનિ સુધી અનેક વૈયાકરણો થયા જેમાંથી કેટલાંકનો ઉલ્લેખ પ્રાતિશાખ્ય વગેરે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મળે છે. પંડિત યુધિષ્ઠિર મીમાંસકે પાણિનિ પૂર્વે ૮૫ વૈયાકરણો થયા હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. (વ્યાકરણશાસ્ત્ર કા ઇતિહાસ પૃ.૬૭-૬૮)

સ્વયં પાણિનિએ પોતાની અષ્ટાધ્યાયમાં આપિશલિ (અ.૬-૧-૮૨) કાશ્યપ (અ. ૧-૨-૨૫), ગાગર્ય (અ. ૮-૩-૨૦), ગાલવ (અ.૭-૧-૭૪), ચાકવર્મન્ (અ.૬-૧-૧૩૦), ભારદ્વાજ (અ.૭-૨-૬૩), શાકટાયન (અ.૩-૪-૧૧૧), શાકલ્ય (૧-૧-૧૬), સેનક (અ. ૫-૪-૧૧૨), સ્ફોટાયન (અ. ૩-૧-૧૨૩) એમ દસ આચાર્યોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પરંતુ આજે આપણને ઉપર્યુક્ત દસ આચાર્યોમાંથી કોઈનું વ્યાકરણ સંપૂર્ણરૂપે પ્રાપ્ત થતું નથી. તેનો માત્ર નિર્દેશ જોવા મળે છે. સંપૂર્ણ નિરવધ લાઘવ યુક્ત વ્યાકરણ લખવાનો શ્રેય પાણિનિને જાય છે.

11.2 મુનિત્રય પરિચય

પાણિનિ - (ઈ.સ. પૂર્વે ૫મી થી ૪થી સદી)

મહર્ષિ પાણિનિના જીવન વિષે આપણને આધારભૂત કે શ્રદ્ધેય માહિતી પ્રાપ્ત થતી નથી.

“ત્રિકાણ્ડશેષ”માં પુરુષોત્તમદેવ પાણિનિના પર્યાયવાચક નામો આ પ્રમાણે ગણાવે છે.

(૧) पाणिन (૨) पाणिनि (૩) दाक्षीपुत्र (૪) शालातुरीय (૫) आह्निक (૬) शालङ्कि

I. પાણિનિ - આ ગ્રંથકારનું સર્વમાન્ય પ્રચલિત નામ છે. આ નામની વ્યુત્પત્તિ બાબતે વૈયાકરણોમાં બે મત પ્રચલિત છે.

(૧) 'પાણિન' ને અપ્રત્ય અર્થમાં અણ પ્રત્યય લાગીને 'પાણિન' શબ્દ બને. તેમ ફરીથી અપ્રત્ય અર્થમાં 'ઇજ' પ્રત્યય લાગી 'પાણિની' શબ્દ નિષ્પન્ન થાય છે. પાણિનોડપત્યમિત્યણ પાણિનઃ। પાણિનસ્યાપત્યં યુવેતિ ઇજ પાણિનિઃ । મહાભાષ્ય-પ્રદીપ (૧-૧-૭૩)

પણિનો ગોત્રપત્યં પાણિનિઃ ।

II. દાક્ષીપુત્ર - આ નામનો ઉલ્લેખ મહાભાષ્ય તથા શ્લોકોત્તમક પાણિનીય શિક્ષામાં પ્રાપ્ત થાય છે.

સર્વે સર્વપદાદેશા દાક્ષીપુત્રસ્ય પાણિનેઃ । (મહાભાષ્ય ૧-૧-૨૦)

શંકરઃ શાંકરી પ્રાદાદ્ દાક્ષીપુત્રાય ધીમતે। શ્લોક - ૫૬

(વધુ માટે જુઓ સંસ્કૃત વ્યાકરણશાસ્ત્ર કા ઇતિહાસ પૃ. ૧૧૬)

પંડિત યુધિષ્ઠિર મમાંસકે પાણિનિનો સમય લગભગ ૨૮૦૦ ઈ.પૂર્વે માન્યો છે. ડૉ. વાસુદેવ શરણ અગ્રવાલ પાણિનિનો સમય ૫૦૦ ઈ. પૂર્વનો મધ્યકાલ સ્વીકારે છે. અને પાણિનિને નન્દરાજા મહાનન્દના સમકાલીન બતાવે છે.

પંડિત યુધિષ્ઠિર મીમાંસક તેમના જન્મસ્થાન વિષે કહે છે કે

"શાલાતુર" (શાલાતુર) પાણિનિના પૂર્વજોનું નિવાસસ્થાન હતું તેઓ પાણિનિને વાહીકદેશ અથવા તેના નિકટવર્તી દેશના નિવાસી માને છે. (શલાતુરો નામ ગ્રામઃ સોઽભિજનોઽસ્યાસ્તીતિ શાલાતુરીયઃ તત્ર ભવાન્ પાણિનિઃ)

પાણિનિના ગુરુનું નામ 'વર્ષ' હતું. કાત્યાયન અને પાણિનિ આચાર્ય વર્ષને ત્યાં સાથે અધ્યયન કરતાં હતાં. આચાર્યે પોતાની દીકરીના લગ્ન કાત્યાયન સાથે કર્યા તેથી પાણિનિ ખિન્ન થયા. શિવની ઉપાસના કરી, ૧૪ માહેશ્વર સૂત્રો પ્રાપ્ત કર્યા.

નૃતાવસાને નટરાજરાજો નનાદ ઢક્કાં નવપચ્ચવારમ્ ।

ઉદ્ધર્તુકામઃ સનકાદિસિદ્ધાન્ એતદ્વિમર્શે શિવસૂત્રજાલમ્ ॥

એક દંત કથા પ્રમાણે પાણિનિ અધ્યયનમાં બહુ કુશળ નહોતા.

અથ કાલેન વર્ષસ્ય શિષ્ય વર્ગો મહાનભૂત ।

તત્રૈકઃ પાણિનિર્નામજડબુદ્ધિતરોડ ભવત્ ॥ (કથા, લમ્બક - ૧ તરંગ - ૪ શ્લોક -

પંચતંત્રમાં એક શ્લોક ઉઘૂત છે જેમાં પાણિનિ, જૈમિનિ અને પિંગલના મૃત્યુની ઉલ્લેખ છે.

"સિંહો વ્યાકરણસ્ય કર્તુગહરત્ પ્રાણાન્ પ્રિયાન્ પાણિને:

મીમાંસા કૃતમુન્મમાથ સહસા હસ્તી મૂનિ જૈમિનિમ્ ।

છન્દોજ્ઞાનનિધિ જઘાન મકરો વેલાતટે પિઙ્ગલમ્

અજ્ઞાનાવૃત્તચેતસામતિરુષાં કોઽર્થસ્તિરશ્ચાં ગુણૈઃ ॥"

અર્થાત્ પાણિનિનું મૃત્યુ સિંહને કારણે ત્રયોદેશીના દિવસે થયું હતું, અંતઃ આજે પણ 'ત્રયાદેશી' ના દિવસે પાણિનિ વ્યાકરણનું પઠન-પાઠન થતું નથી.'

પાણિનિના ગ્રંથનું નામ અષ્ટાધ્યાયી છે. આ ગ્રંથમાં લગભગ ૪૦૦૦ જેટલાં સૂત્રો નિબદ્ધ છે. (૩૮૮૬ સૂત્રો)

ત્રીણિ સૂત્ર સહસ્ત્રાણિ તથા નવશતાનિ ચ ।

ષણ્ણવતિ ચ સૂત્રાણાં પાણિનિઃ કૃતવાન્સ્વયમ્ ॥

અષ્ટાધ્યાયીની રચના કરવાની સાથે સાથે તેમણે ધાતુપાઠ, ગણપાઠ, ઉષ્ણાદિસૂત્ર અને લિંગાનુશાસનની રચના કરી છે. તેમણે અન્ય ગ્રંથો શિક્ષાસૂત્ર, જામ્બવતી વિજય (પાતાળવિજય)તથા દ્વિરૂપકોશની રચના કરી છે. અષ્ટાધ્યાયીના પ્રથમ અધ્યાયમાં શાસ્ત્રીય વ્યવહારોપયોગી સંજ્ઞાઓ દર્શાવી છે. સાથે પરિભાષા પણ દર્શાવી છે. દ્વિતીય અધ્યાયમાં સમાસ તથા કારકની ચર્ચા કરી છે. તૃતીય અધ્યાયમાં 'કૃત્ય' અને 'કૃત' પ્રત્યય સમજાવ્યા છે. ચતુર્થ પંચમ અધ્યાયમાં તદ્વિત પ્રત્યયનું વિવરણ છે. ષષ્ઠ અધ્યાયમાં તિડ્ન્ત સંધિ તથા સ્વર સંબંધી નિયમો આપ્યાં છે. સાતમા અધ્યાયમાં સુબન્ત-તિડ્ન્તની ચર્ચા છે. તથા આઠમા અધ્યાયમાં દ્વિત્વ-વિધાન. સ્વર વૈદિક પ્રક્રિયા, સન્ધિપ્રકરણ, ખત્વ તથા નત્વ વિધાયક સૂત્રોનો સમાવેશ છે. પાણિનિએ પોતાના ગ્રંથની રચના સૂત્રશૈલીમાં કરી છે.

સ્વલ્પાક્ષરમસંદિગ્ધં સારવત્ વિશ્વતોમુખમ્ ।

અસ્તોભમનવદ્યં ચ સૂત્રં સૂત્રવિદો વિદુઃ ॥

સૂત્રશૈલીમાં ગ્રંથ રચવાનું પ્રયોજન છે ઘણો મોટો વિષય લાઘવતાથી રજૂ કરી શકાય. પાણિનિની લાઘવ સિદ્ધિ અજોડ છે. "અર્ધમાત્રશલાઘવેન પુત્રોત્સવં મન્યન્તે વૈયાકરણાઃ" સૂત્રોના છ પ્રકાર છે.

संज्ञा च परिभाषा च विधिनियम एव च ।

अतिदेश अधिकारश्च षड्विधं सूत्रमुच्यते ॥

પાણિનિનું વ્યાકરણ લાઘવયુક્ત હોવાની સાથે સાથે નિરવધ અને સંપૂર્ણ છે તેમાં કોઈપણ વર્ણ અનર્થક નથી..

જયાદિત્ય – उदक् च विपाशः सूत्रनी वृत्तिमां लभे છે.

"મહતી સૂક્ષ્મેક્ષિકા વર્તતે સૂત્રકારસ્ય ।" પાણિનિના સૂત્રરચનાની દૃષ્ટિ સૂક્ષ્મ છે.

શ્રી મોનિયર વિલિયમ્સ કહે છે, “સંસ્કૃત વ્યાકરણ માનવ મસ્તિષ્કની પ્રતિભાનો આશ્ચર્યત્તમ નમૂનો છે. જેને કોઈ દેશે. આજ સુધી પ્રસ્તુત કર્યો નથી. પ્રો. મેક્સમ્યુલર કહે છે.” હિન્દુઓના વ્યાકરણના અન્વયની યોગ્યતા સંસારની કોઈપણ જાતિના વ્યાકરણ સાહિત્ય કરતાં ચઢિયાતી છે.

કાત્યાયન (વાર્તિકકાર) (ઈ.સ.પૂર્વે. ૫મી થી ૪ થી સદી)

उक्तानुरुदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते ।

तं ग्रन्थं वार्तिकं प्राहुर्वार्तिकशाः मनीषिणः॥ (પરાશર પુરાણ)

અર્થાત્ જે ગ્રંથમાં ઉક્ત, અનુક્ત, દુરુક્ત, વિષયો ઉપર વિચાર કરવામાં આવ્યો હોય તે અન્યને વાર્તિકજ્ઞ મનીષી વાર્તિક કહે છે.

उक्तानुक्तदुरुक्तचिन्ता वार्तिकम् । (કાવ્યમીમાંસા)

પાણિનીય વ્યાકરણ ઉપર જેટલાં વાર્તિકો લખાયા છે. એમાં કાત્યાયનનાં વાર્તિકો પ્રસિદ્ધ છે. મહાભાષ્યમાં કાત્યાયનના વાર્તિકોની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. પતંજલિ મહાભાષ્યમાં પતંજલિ બે સ્થાને કાત્યાયનને વાર્તિકકાર કહે છે.

પુરુષોત્તમદેવ ત્રિકાવડશેષમાં કાત્યાયનના (૧) કાત્ય, (૨) કાત્યાયન (૩) પુનર્વસુ (૪) મેઘાજિત્ (૫) વરરુચિ નામોનો ઉલ્લેખ કરે છે.

"मेघाजित् कात्यायनश्च सः । पुनर्वसुर्खरुचिः ।"

પતંજલિ મહાભાષ્યને આધારે જણાય છે કે કાત્યાયન દાક્ષિણાત્ય હતા. "प्रियतद्धि दाक्षिणात्याः यथा लोके वेदे बेति प्रयोक्तव्ये यथा लौकिक वैदिकेषु प्रयुज्जते ।" જ્યારે કથાસરિતસાગર વાર્તિકકાર કાત્યાયનને કૌશામ્બીના નિવાસી દર્શાવે છે. કાત્યાયન શબ્દ વસ્તુત ગોત્રપ્રત્યયાન્ત છે. પંડિત યુધિષ્ઠિર મીમાંસકના મતે વરરુચિ કાત્યાયન શુક્લ પજુર્વેદની આંગિરસ રસાયન શાખાના પ્રવર્તક કાત્યાયનના પુત્ર અને યાજ્ઞવલ્ક્યના પૌત્ર હતા.

કાત્યાયનનું વાર્તિકપાઠ પાણિનિ વ્યાકરણનું અત્યંત મહત્વપૂર્ણ અંગ છે. આના અધ્યયન સિવાય પાણિનીય વ્યાકરણનું અધ્યયન અધૂરું ગણાય. મહાભાષ્યમાં કાત્યાયનના વાર્તિકોનો ઉલ્લેખ છે. આ વાર્તિકોમાં પાણિનિના ૧૫૦૦ સૂત્રોની વ્યાખ્યા આલોચના છે.

પતંજલિ (મહાભાષ્યકાર) (ઈ.સ. પૂર્વે ૨૦૦-૧૫૦)

સૂત્રાયો વળ્યતે યત્ર વાક્યૈઃ સૂત્રાનુસારિભિઃ ।

સ્વપદાનિ ચ વર્ણ્યન્તે ભાષ્યં માધ્યવિદો વિદુઃ ॥

વરરુચિ કાત્યાયન પછી પાણિનીય વ્યાકરણ-પરંપરામાં ત્રીજું મહત્વનું નામ છે, પતંજલિ. પતંજલિએ પાણિનીય વ્યાકરણ ઉપર એક મોટી ટીકા લખી જે સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં મહાભાષ્યના નામે પ્રસિદ્ધ થઈ, તેમણે વ્યાકરણ જેવા જટિલ, શુષ્ક મનાતા વિષયને પોતાની વિશિષ્ટ પ્રતિભાથી પોતાના ગ્રંથમાં સરળતા અને પ્રાંજલતા બક્ષી છે. મહાભાષ્યમાં પરસ્પર વિરોધ જણાય છે ત્યારે તે સ્થળે મહાભાષ્યને પ્રમાણિક માનવામાં આવે છે.

"યથોત્તરં મુનીનાં પ્રામાણ્યમ્ । (નાગેશ, ઉદ્યોત)

પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પતંજલિ ગોનર્દિય, ગોણિકાપુત્ર, નાગનાથ, અહિપતિ, ફણિભૂત, શેષરાજ શેષાહિ, ચૂર્ણિકાર અને પદકાર નામો પ્રસિદ્ધ છે.

યોગસૂત્ર, વ્યાકરણ મહાભાષ્ય તથા ચરકસંહિતાના રચયિતા એક જ વ્યક્તિ હતા અને તે પતંજલિ

યોગેન ચિત્તસ્ય પદેન વાચાં મલં શરીરસ્ય તુ વૈદ્યકેન ।

યોઽપાકરોતં પ્રવરં મુનીનાં પતઞ્જલિં પાઞ્જલિરાનતોસ્મિ ॥

(મંગલ શ્લોક પ્રદીપ ટીકા, કેયટ.)

મહાભાષ્ય અરુણદ્ યવનઃ સાકેતમ્, અરુણત્ પવનો માધ્યમિકામ્ તથા ઇહ પુણ્યમિત્રં યાજયામઃ । ઉદાહરણો મળે છે જેના આધારે કેટલાંક વિદ્વાનો એમનો સમય ૨૦૦ ઈ.પૂ. નિર્ધારિત કરે છે. યુધિષ્ઠિર મીમાંસક તેમનો સમય ૧૨૦૦ વિ.પૂર્વે માને છે. વળી કેટલાંક અભિજાનાસિ દેવદત્ત કશ્મીરાન્ ગમિષ્યામઃ તત્ર સખત્ પાસ્યામઃ (મહાભાષ્ય ૩-૨-૧૧૪) વચનોને આધારે કશ્મીરને એમની જન્મભૂમિ માને છે. કેટલાંક તેમને 'ગોનર્દ' (ગોંડા) જિલ્લાના નિવાસી માને છે. એમના જન્મ સ્થાન વિષે નિશ્ચિત કહી શકાતું નથી. પરંતુ તેઓ અધિકાંશ પાટલિપુત્રમાં રહ્યાં હતાં. "અનુશોણં પાટલિપુત્રમ્"

પતંજલિના નામ વિષયક એક દંતકથા અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે. ચિદમ્બર પ્રદેશમાં ‘ગોલિકા નામની મહા સતી પ્રાણ પુત્ર પ્રાપ્તિની કામનાથી મહેશ્વરની આધારના કરી રહી હતી. એક દિવસ ગોણિકા ભગવાન સૂર્યને અર્ધ આપતી હતી ત્યારે ગોણિકાની અંજલિમાં (હથેળીમાં) ભગવાન શેષ સર્પ રૂપે દેખાયા.

ગોલિકા આનંદવિભોર થઈ ગઈ ત્યારબાદ તેણી ભગવાન શેષને બાળકના સ્વરૂપનો પામી. તે દિવસે જ તેનું નામ પતંજલિ (પતત્ત્વજ્જલિ) રાખ્યું.

પતંજલિએ પોતાના ગ્રંથમાં સુબોધશૈલીમાં કાત્યાયન પ્રણીત વાર્તિકોનું ખંડન તથા પાણિનિ સૂત્રોનું મંડન કર્યું છે. તેમની ભાષા લાંબા લાંબા સમાસોથી રહિત. નાના નાના વાક્યોથી યુક્ત અત્યંત સરળ અને અતીવ પ્રાંજલ છે. તદુપરાંત પતંજલિએ પોતાના ગ્રંથમાં તત્કાલીન સામાજિક, ધાર્મિક, ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક, અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અતઃ ભર્તૃહરિ કહે છે મહાભાષ્ય માત્ર વ્યાકરણ શાસ્ત્રનો જ નહિ પરંતુ સમસ્ત વિદ્યાઓનો આકર ગ્રંથ છે.

પતંજલિના સમય પછી અષ્ટાધ્યાયી તથા મહાભાષ્ય ઉપર અપરિમિત ટીકાઓ રચાઈ જેમાં સૌપ્રથમ વિ.સં. ૬૫૦-૭૦૦ના મધ્યકાલમાં વામન અને જ્યાદિત્યે ‘કાશિકાવૃત્તિ’ની રચના મળે છે ત્યારબાદ વિ.સં. ૪૫૦ની પૂર્વે ભર્તૃહરિ નામના વૈયાકરણ થયા જેમણે “વાક્યપદીય” નામનો વ્યાકરણનો દાર્શનિક ગ્રંથ રચ્યો. તથા મહાભાષ્ય ઉપર “મહાભાષ્ય દીપિકા” નામની ટીકા લખી. ઈ.સ. ૧૧૦૦ માં કૈયટ નામના કશ્મીરી પંડિતે મહાભાષ્ય ઉપર અત્યંત મહત્વપૂર્ણ ‘પ્રદીપ’ નામની ટીકા લખી ત્યારબાદ વિ.સં. ૧૪૦૦ માં પં.રામચન્દ્રે “પ્રક્રિયા કૌમુદી” ની રચના કરી. ત્યારબાદ ભટ્ટોજિદીક્ષિતે (૧૫૭૦ થી ૧૬૫૦) અષ્ટાધ્યાયી સહિત ઉણાદિસૂત્ર ફિટસૂત્ર, લિંગાનુશાસન, ગણપાઠ ને સમાવતા ‘સિદ્ધાન્તકૌમુદી’ નામના ગ્રંથની રચના કરી આ ગ્રંથ વિષે કહેવાય છે.

"કૌમુદી યદિ ચાયાતિ વૃથા ભાષ્યે પરિશ્રમઃ ।

કૌમુદી યદિ નાયાતિ વૃથા ભાષ્યે પરિશ્રમઃ ।"

ભટ્ટોજિ મહારાષ્ટ્ર પ્રાન્તના બ્રાહ્મણ હતા. એમના પિતાનું નામ લક્ષ્મીધર અને ગુરુનું નામ શેષકૃષ્ણ હતું. તેમણે પોતાના ગ્રંથ ઉપર “પ્રૌઢમનોરમા” નામની સ્વોપજ્ઞ ટીકા લખી જેનું ખંડન પંડિતરાજ જગન્નાથે “પ્રૌઢમનોરમા કુચમર્દિની” નામની ટીકામાં કર્યું છે. તદુપરાંત તેમણે અષ્ટાધ્યાયી ઉપર ‘શબ્દકૌસ્તુભ’ નામની ટીકા રચી.

તથા તેમનો ‘વેદભાષ્યસાર’ નામનો ગ્રંથ ભારતીય વિદ્યાભવન મુંબઈથી પ્રકાશિત થયો છે.

ભટ્ટોજિદીક્ષિત પછી અત્યંત મહત્વપૂર્ણ નામ છે વરદરાજનું તેઓ દાક્ષિણાત્ય બ્રાહ્મણ હતા. (૧૭મી સદી) તેમણે સમ્પાદન કરેલી ‘મધ્યસિદ્ધાન્તકૌમુદી’

ના આધારે જણાય છે કે તેઓ ભોજિદીક્ષિતના શિષ્ય હતા. એમના પિતાનું નામ દુર્ગાતનય હતું.

તેમણે ગુરુની આજ્ઞાથી (૧)લઘુસિદ્ધાન્તકૌમુદી (૨)મધ્યસિદ્ધાન્તકૌમુદીનું સમ્પાદન કર્યું. લઘુસિદ્ધાન્તકૌમુદીનું સંસ્કૃત પાણિનીય વ્યાકરણમાં પ્રવેશ મેળવવા ઈચ્છતા અધ્યેતાઓ માટે પ્રવેશ દ્વાર છે. આ ગ્રન્થમાં જટિલ સૂત્રોનો સમાવેશ નથી મૌલિકગ્રન્થ ન હોવા છતાં પાણિનીય વ્યાકરણની લોકપ્રિયતા વધારવા તેમણે ઘણું યોગદાન આપ્યું છે.

11.3 અષ્ટાધ્યાયી અને પ્રક્રિયાગ્રંથો

‘મહાભાષ્ય પ્રદીપ’માં સૂત્રકાર, વૃત્તિકાર, વાક્યકાર, પદકાર અને મહાભાષ્યકાર વગેરે વિવિધ આચાર્ય પરંપરાઓનો ઉલ્લેખ થયેલો જોવા મળે છે પરંતુ કોઈ પ્રક્રિયાકારનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. આપણે જેને પ્રક્રિયારૂપે જાણીએ છીએ એનો પ્રારંભ તો પાણિનિ વ્યાકરણની પૂર્વે બીજરૂપે જોઈ શકાય છે. પાણિનિ અષ્ટાધ્યાયીના દરેક પાઠનાં ‘અધ્યાય’માં વિષયક્રમ જોવા મળે છે. સમાસ, તદ્વિત અને કૃદન્ત પ્રકરણો તો સ્વતંત્રરૂપે જ નિરૂપાયાં છે. છતાં પણ એક સમય એવો આવ્યો જ્યાં શબ્દોની રૂપસિદ્ધિ પ્રમુખ મનાવા લાગી. દુર્ગાચાર્યના મતે રૂપસિદ્ધિની પ્રક્રિયા સંબંધે જે મતભેદ છે તે પ્રાચીન છે. આ મતભેદ પૂર્વેમાં વધુ આદરણીય ઐન્દ્ર વ્યાકરણની પદ્ધતિની ભિન્નતાને કારણે છે. જો કે મહાભાષ્યની ચિન્તનપદ્ધતિ તથા વૃત્તિકારોની વ્યાખ્યાનપદ્ધતિમાં રૂપસિદ્ધિની પ્રક્રિયાને એટલું મહત્ત્વ આપ્યું નથી. તેમની દૃઢ શ્રદ્ધા હતી કે રૂપસિદ્ધિ જ વ્યાકરણનો સાર નથી. વ્યાકરણનું તત્ત્વ સમજી લીધા પછી તે સ્વયં સમજાય જાય છે. તેથી રૂપસિદ્ધિના પ્રયાસનો આભાસ સુદ્ધા આપણને મહાભાષ્ય તથા તેના પરવર્તી ગ્રંથોમાં જોવા મળતો નથી. પરંતુ ‘શબ્દપારાયણ’ તથા ‘નામ પારાયણ’ ની પરંપરા-પ્રતિપદપાઠની ઈન્દ્રપૂર્વેની બૃહસ્પતિ પ્રોક્ત પદ્ધતિ ‘પારાયણ’ પરંપરા પર આધારિત હતી. પછીના સમયમાં આ પરંપરા ‘રૂપાવતાર’ જેવા રૂપસિદ્ધ કરનારા પ્રક્રિયાગ્રંથોની આધારરૂપ બની.

પાણિનીય વ્યાકરણ પરંપરામાં ‘રૂપાવતાર’ પ્રક્રિયા પ્રકારનો પ્રથમ ગ્રન્થ છે. જેણે પરવર્તીય પાણિનિ વ્યાકરણને એક નૂતન દિશા આપી. આ પરંપરામાં ‘સિદ્ધાન્તકૌમુદી’ ગ્રન્થ જેટલો લોકપ્રિય બન્યો એટલો અન્ય ગ્રન્થ ન બન્યો. સિદ્ધાન્તકૌમુદીના ‘લઘુ’ અને ‘મધ્ય’ એમ બે સંસ્કરણો પણ બન્યાં. સરલીકરણની આ પ્રક્રિયામાં એવો સમય આવ્યો કે પાઠ્યક્રમમાંથી પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયીની પરંપરાનો લોપ થયો. કાશિકાનું પઠન-પાઠન પણ બંધ થયું. શિક્ષા પદ્ધતિમાં પ્રક્રિયાગ્રંથોનું મહત્ત્વ નિરંતર વધતું ગયું. આ જોતાં સામાન્ય જન ને તો એમ લાગતું હતું કે સંસ્કૃતનો પ્રચાર-પ્રસાર વધે છે. કદાચ એમ પણ લાગે કે સંસ્કૃત વ્યાકરણ લોકપ્રિય બની રહ્યું છે. પરંતુ અફસોસ એ વાતનો છે કે સંસ્કૃત વ્યાકરણનો અર્થ તેનું મહત્ત્વ ઘટ્યું અને ફક્ત રૂપસિદ્ધિનું ઉપાદાન બની રહ્યું. જેમાં તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ તિરોહિત થઈ ગયું. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે નૂતન વ્યાકરણોની રચના તથા તેનો પ્રસાર પાણિનીય વ્યાકરણને ડગાવી ન શક્યા. તે પ્રક્રિયાગ્રંથોની લોકપ્રિયતાએ તેને તેના

સ્થાનથી ડગાવી દીધું. મૂલતઃ” પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયીની રચના વિષય અને પ્રસંગાનુસાર જ થઈ છે. અષ્ટાધ્યાયી અને તેની વચ્ચે શું અંતર છે?

તો અષ્ટાધ્યાયી વચ્ચે સૌથી મોટું અન્તર એ ઊભું થયું કે સામાન્ય અભ્યાસુને એવો આભાસ થયો કે પાણિનીય ચિન્તનક્રમ સરળ નથી અને તેથી તે સ્વીકાર્ય નથી. આમ કરવાથી પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થયો કે એક-એક પદ સાધુ-અસાધુ છે એમ બતાવવા ભિન્ન-ભિન્ન સ્થાનોથી સૂત્ર લઈને તે વિશેષ સ્થાન પર રૂપસિદ્ધ કરવા માટે માટે ગોઠવવામાં આવ્યા. વાચકને તો એમ લાગે છે કે કોઈ વાત એક નિશ્ચિત ક્રમમાં જ કહેવાઈ રહી છે. તે તો સૂત્રોને અનિયમિત ન માનીને નિયમિત અને વ્યવસ્થિત માનવા લાગ્યો. પરંતુ રૂપસિદ્ધિની સરળતાના વ્યાજ હેઠળ આમ તેમથી ભેગા કરેલા સૂત્રોનો એક એવો ક્રમ રચાય છે જેથી રૂપસિદ્ધિનું કાર્ય અભ્યાસુને સરળ લાગે છે પરંતુ સૂત્રાર્થને જાણવાની સમસ્યા ઊભી થાય છે. ત્યારે તેને સમજાય છે કે સરળતાની એક એવી મોહ જાળમાં ફસાયો છે જેમાંથી નીકળવા માટે પુનઃ તેને પાણિનીય ક્રમનો સહારો લેવો પડે છે.

પ્રક્રિયાગ્રંથની પદ્ધતિનો લાભ એ છે કે શબ્દોની તાત્કાલિક રૂપસિદ્ધિની સમસ્યા ઉકેલી શકાય છે પરંતુ સૌથી મોટું નુકશાન એ છે કે નિયમો તથા સૂત્રો દ્વારા રૂપસિદ્ધિની આ સમસ્યા ઉકેલાતી જણાય છે, સૂત્રો સ્વતઃ પ્રકરણ બાહ્ય તથા અગ્રાહ્ય પ્રતીત થાય છે. અષ્ટાધ્યાયીક્રમના અધ્યયનમાં નિશ્ચિતક્રમમાં અધ્યયન કરતો હોવાથી રૂપસિદ્ધિમાં તેના વિનિયોગને યથાક્રમ જાણતો હતો. તેને ઓછામાં ઓછી વૃત્તિઓ યાદ રાખવી પડતી હતી. કારણ કે, તે સમગ્ર ક્રમથી વાકેફ રહેતો હતો. તે વાચક પ્રસંગાનુસાર તે તે સૂત્રો તથા નિયમોથી પરિચિત હતો પરંતુ હવે તેને નિયમો જાણવા માટે ગ્રંથમાં નિર્દિષ્ટ વૃત્તિ પર આધારિત રહેવું અનિવાર્ય થઈ પડ્યું અને તેને રૂપસિદ્ધિની પ્રક્રિયા સરળ એટલા માટે લાગવા લાગી કારણ કે તે રૂપસિદ્ધિના ક્રમે જ જાણવા લાગ્યો.

પ્રક્રિયાગ્રંથોની પરંપરા ધર્મકીર્તિના ‘રૂપાવતાર’ થી શરૂ થાય છે. ત્યારપછી જે પ્રકરણગ્રંથો આવે છે તેમાં ‘પ્રક્રિયાકૌમુદી’ છે જેના રચયિતા રામચન્દ્ર છે. ત્યારપછી ‘પ્રક્રિયાસર્વસ્વ’ જેના રચયિતા છે નારાયણ ભટ્ટ. ત્યારબાદ આ પ્રક્રિયાનો સર્વપ્રસિદ્ધ માન્યગ્રંથ છે ‘સિદ્ધાન્તકૌમુદી’ જેના રચયિતા છે ભટ્ટોજિ દીક્ષિત. જેના બે લઘુ સંસ્કરણો થયા છે ‘મધ્યકૌમુદી’ ‘લઘુકૌમુદી’ જેમાં પ્રકરણ તથા આવશ્યકતાનુસાર સૂત્રક્રમમાં ફેરબદલ કરવામાં આવ્યો છે.

રૂપાવતાર :

ઈ.સ. ૧૦૮૦ની આસપાસ આ ગ્રંથ રચાયો છે. તેના રચયિતા છે ધર્મકીર્તિ. જે પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ નૈયાયિકથી ભિન્ન છે. ધર્મકીર્તિએ સૌ પ્રથમ પ્રક્રિયાક્રમના આધારે ‘રૂપાવતાર’ ની રચના કરી. પ્રક્રિયાગ્રંથોના વિકાસને સમજવા માટે આ ગ્રંથનું જ્ઞાન અત્યંત ઉપયોગી છે. પ્રક્રિયાકૌમુદીનું પ્રેરણાસ્ત્રોત આ ગ્રંથ છે. બન્ને ગ્રંથોમાં સમાનતા એ જણાય છે કે નામરૂપોની સાથે તદ્વિત, સ્ત્રીપ્રત્યય વગેરેનો ઉલ્લેખ છે

તથા ધાતુ અથવા ક્રિયાપદોની સાથે કૃત-કૃત્યાદિનો ઉલ્લેખ છે. આ દૃષ્ટિએ પણ રૂપાવતારનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. બન્ને ગ્રંથોમાં બીજી સમાનતા એ છે કે બન્નેમાં પાણિનિ અષ્ટાધ્યાયીના બધા સૂત્રોને ખપાવવાની કોશિશ કરી નથી. બન્ને ગ્રંથોમાં પ્રધાન પ્રક્રિયાના વ્યાખ્યાન માત્ર સુધી જ પોતાને સીમિત રાખ્યા છે. પાણિનીય મતને પ્રક્રિયાક્રમે દર્શાવવો અથવા પ્રક્રિયાને પાણિનિ મત અનુસાર દર્શાવવો આ ગ્રંથનું લક્ષ્ય છે.

ગ્રંથના 'ધાતુ પ્રત્યયપંચિકા'ના પ્રારંભમાં વિદ્યાર્થીને સરળતા રહે એ માટે ટિત્ અને ડીત્ લકારોનો પરિચય આપ્યો છે. અને સાથે સાથે વિવિધ ભેદોના નામકરણ લટ્, લિટ્, લુટ્- ની ઉપયોગિતા પણ સ્પષ્ટ કરી છે આમ કરવાથી વિદ્યાર્થીને કોઈપણ વિષયનું જ્ઞાન એક જ પ્રકરણમાં પૂર્ણતાથી કરાવવું હિતાવહ નીવડે છે. બીજું રૂપાવતારમાં ધાતુ અને લકારોને મુખ્ય ગણ્યા છે જ્યારે વૃત્તિ વગેરે ગ્રંથોમાં અને પરવર્તી પ્રક્રિયાગ્રંથોમાં સૂત્ર, તેની વૃત્તિ, ઉદાહરણ અને પ્રત્યુદાહરણની પ્રધાનતા છે. નામ અને આખ્યાતના રૂપોની સિદ્ધિ ત્યાં ગૌણરૂપે છે. આ ગ્રંથમાં લકારની પ્રધાનતા હોવાથી સૂત્ર અને તેની વૃત્તિનું સ્થાન ગૌણ છે. કોઈપણ રૂપની સિદ્ધિમાં પ્રયુક્ત સૂત્રની માત્ર જે તે સ્થાનની ઉપયોગિતા જ દેખાય છે. 'રૂપાવતાર' પર શંકરરામે એક ટીકા લખી હતી. જે ટીકાનું નામ 'નીવિ' છે.

પ્રક્રિયાકૌમુદી-

ભટ્ટોજિ દીક્ષિતના પ્રાદુર્ભાવથી લગભગ બસો વર્ષ પહેલાં સિદ્ધાન્ત કૌમુદીની આધાર શિલા રોપાઈ હતી. તેનો આકાર-પ્રકાર પણ સ્પષ્ટ થઈ ગયો હતો. પછીના સમયમાં જેનો ખૂબ પ્રચાર-પ્રસાર થયો તથા 'અષ્ટાધ્યાયી' ના અધ્યયનના હાસમાં જેનું ખૂબ જ યોગદાન છે. તે ગ્રંથનું નામ છે 'પ્રક્રિયાકૌમુદી' જેના રચયિતા છે રામચન્દ્ર. પોતાના ગ્રંથની રચના માટે રામચન્દ્રે રૂપાવતારને પોતાનો આધાર બનાવ્યો. રામચન્દ્ર ઈ.સ. ૧૪૦૦ માં થયા. તેમણે ત્રણ ગ્રંથો લખ્યો છે. (૧) પ્રક્રિયાકૌમુદી, (૨) કાલનિર્ણયદીપિકા (૩) વૈષ્ણવસિદ્ધાન્ત દીપિકા.

આ ગ્રંથમાં ધાતુ અથવા શબ્દોની પ્રધાનતા નથી પરંતુ સૂત્ર અને તેની વૃત્તિની સાપેક્ષ પ્રધાનતા છે. તથા ક્રમ ગણની દૃષ્ટિએ છે લકારોની દૃષ્ટિએ નહીં. સિદ્ધાન્તકૌમુદી તથા અન્ય પ્રક્રિયાગ્રંથો માટે 'પ્રક્રિયાકૌમુદી' આદર્શ તથા પ્રેરણાપ્રદ કૃતિ સિદ્ધ થઈ છે. 'પ્રક્રિયાસર્વસ્વ'ના રચયિતા નારાયણે આ ગ્રંથ તથા ગ્રંથકારનું સ્મરણ અનેક સ્થાને આદરપૂર્વક કર્યું છે જ્યારે ભટ્ટોજિ દીક્ષિતે તેમનું સ્મરણ પ્રેરણાદાતા તરીકે કર્યું નથી. એટલું જ નહીં તેઓ તેમના દ્વારા નિર્દિષ્ટ પ્રક્રિયા તથા વૃત્તિઓનું ખંડન કરે છે. મહત્ત્વની વાત એ છે કે આ ખંડન તેઓ ત્યારે કરે છે જ્યારે પ્રક્રિયાકૌમુદીના ક્રમ, વૃત્તિ અને ઉદાહરણોને બહુલતયા એના એજ રૂપે તેમણે સ્વીકાર્યા છે. વળી 'પ્રક્રિયાસર્વસ્વ' અને 'પ્રક્રિયાકૌમુદી' માં ક્રમાદિમાં ભેદ છે ત્યાં ભટ્ટોજિએ પ્રક્રિયાકૌમુદીકારનું જ અનુસરણ કર્યું છે. વિષયનો ક્રમ પણ એજ છે. 'તદ્વિત' માં તો પ્રાયઃ સૂત્રક્રમ પણ તેજ છે. આ ગ્રંથમાં ઉપયોગી સૂત્રો જ સમાવિષ્ટ

છે. પ્રક્રિયા તથા સૂત્રવૃત્તિ વગેરેની સમાન પ્રધાનતા છે. નિશ્ચિતક્રમમાં જ સૂત્રો સ્વીકાર્યા છે. ‘રૂપાવતાર’ ની અપેક્ષાએ નૂતન પદ્ધતિની આધારશિલા સ્થાપિત કરી છે. વાર્તિકોમાંથી જરૂર પ્રમાણેના સૂત્રો જ લીધા છે તથા અનાવશ્યક પરિભાષાઓ તથા ફિક્કાઓને છોડી દીધી છે. આ ગ્રંથ પર રામચન્દ્રના જયેજ ભ્રાતા નૃસિંહના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણે ‘પ્રક્રિયાપ્રકાશ’ નામની ટીકા લખી છે.

2. રામચન્દ્રના પૌત્ર વિક્કલે ‘પ્રસાદ’ નામની ટીકા રચી છે. જે સર્વાધિક પ્રામાણિક છે. તેની શૈલી તથા ભાષ્ય ખૂબ જ સરળ છે.

ચક્રપાણિદત્તની ટીકાનું નામ છે ‘પ્રક્રિયાપ્રદીપ’ વારણવનેશે ‘અમૃતકૃતિ’ નામની ટીકા લખી છે તથા વિશ્વકર્માશાસ્ત્રી એ પ્રક્રિયાવ્યાકૃતિ’ લખી છે. આ ઉપરાંત નૃસિંહની ‘વ્યાખ્યાન’ ટીકા, અજ્ઞાત લેખકની ‘નિર્મલદર્પણ’, જયન્તની ‘તત્ત્વચન્દ્ર’, વિશ્વનાથ દીક્ષિતની ‘પ્રક્રિયારંજન’ તથા વરદરાજની ‘વિવરણ’ નામની ટીકા જોવા મળે છે. વરદરાજની “વિવરણ” ટીકાના અધ્યયનથી એમ સમજાય છે કે તેમણે ‘લઘુકૌમુદી’ના સંપાદનમાં ‘સિદ્ધાન્તકૌમુદી’ની અપેક્ષાએ ‘પ્રક્રિયાકૌમુદી’નો જ આધાર લીધો છે.

પ્રક્રિયાસર્વસ્વ

સોળમી-સત્તરમી સદીમાં પ્રસિદ્ધ આચાર્ય થયાં જેમનું નામ નારાયણ ભટ્ટ હતું. તે બહુવિધ પ્રતિભાશાળી હતા. તેઓ અત્યન્ત વિનમ્ર હતા. તેમણે પોતાની ગ્રંથરચના કરતી વખતે ‘પ્રક્રિયાકૌમુદી’નું સાક્ષાત્ ઋણ સ્વીકાર્યું છે. પાણિનિ સિવાય અપાણિનીય વૈયાકરણોનું પણ તેઓ સન્માન કરે છે. અપાણિનીયપ્રમાણતા એમ લખ્યું છે. જે પરથી તેમની ઉદાર દૃષ્ટિનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે. નારાયણ ભટ્ટે ત્રણ ગ્રંથો રચ્યા છે. (૧) પ્રક્રિયાસર્વસ્વ, (૨) ધાતુકાવ્ય સંસ્કૃત વ્યાકરણ (૩) અપાણિનીયપ્રમાણતા. આ ગ્રંથમાં ભાષાની પ્રાયોગિક માન્યતા પ્રત્યેનો તેમનો ઉદાર દ્રષ્ટિકોણ વ્યક્ત થયો છે – તે સાચા અર્થમાં પાણિનિના ભક્ત હતા. અપાણિનીયપ્રમાણતાનો અર્થ છે – ચન્દ્રાચાર્ય, ભોજ વગેરેના વ્યાકરણનોને માન્યતા આપવાનો છે.

સમગ્ર ગ્રંથ ૨૦ કાંડોમાં વિભક્ત છે. ક્રમ પાણિનિના સૂત્ર ‘ સુપ્તિસન્તમ્ પદમ્’ પર આધારિત છે. સુબન્તપ્રકરણમાં જ પહેલાં સંજ્ઞા, પરિભાષા અને સચિપ્રકરણનો સમાવેશ કર્યો છે. ત્યારપછી સુબન્તથી સંબંધ વિષયો આરંભાયા છે. જેમાં કૃત, તદ્વિત, સમાસ અને સ્ત્રીપ્રત્યય છે. તિડન્ત તિસ પ્રકરણનો આરંભ આત્મનેપદાદિપ્રક્રિયાથી થાય છે. જેમાં તિડ લકારાર્થ સન્નન્ત, યડન્ત, યડલુઙ્ પ્રકરણો છે.

પારિભાષિક સંજ્ઞાઓનો પરિચય

(૧) અનુવૃત્તિ :

કોઈ એક સૂત્રમાં અમુક પદ લખ્યા પછી. એ પદોની જો અનુગામિ સૂત્રોમાં ઉપયોગિતા હોય તો પાણિનિ તેને ફરીથી (અનુગામિ સૂત્રોમાં) લખતાં નથી. એ પદો નીચે અનુવૃત્ત થઈને ચાલ્યાં આવે છે એમ માનવામાં આવે છે.

દા.ત.

उपदंशेऽजनुनासिक इत् । 1-3-2

हलन्त्यम् । 1-3-3

न विभक्तौ तुस्माः । 1-3-4

आदिजिंदुङवः । 1-3-5

षः प्रत्ययस्य । 1-3-6

चुट् । 1-3-7

लशक्तद्धिते ॥ 1-3-8

આ દરેક સૂત્ર (1-3-3 થી 1-3-8)માં *इत्* એવું પદ અનુવૃત્ત થઈને આવે છે.

અનુવૃત્તિ બે પ્રકારની જોવા મળે છે : ધારાવાહી અનુવૃત્તિ અને મંડૂકપ્લુતિ અનુવૃત્તિ. ઉપર જે ઉદાહરણો આપ્યાં છે તે પહેલા પ્રકારની એટલે કે ધારાવાહી અનુવૃત્તિનાં છે. આવી અનુવૃત્તિ એકવાર શરૂ થયા પછી, અમુક અવધિ સુધી પ્રત્યેક અનુગામી સૂત્રોમાં ચાલી આવે છે. પરંતુ મંડૂકપ્લુતિમાં અમુક પદની અનુવૃત્તિ અનુગામી પ્રત્યેક સૂત્રમાં જતી નથી. લોક્યાં જેવી રીતે મંડૂક (દેડકો) કૂદતો કૂદતો આગળ વધે એમ સૂત્રના અમુક અમુક પદની અનુવૃત્તિ પણ જ્યારે વચ્ચેના અમુક સૂત્રોને છોડીને આગળ વધતી હોય ત્યારે તેને બીજા પ્રકારની ‘મંડૂકપ્લુતિ અનુવૃત્તિ’ કહેવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે —

परिक्रयणे सम्प्रदानम् अन्यतरस्याम् । 1-4-44

आधारोऽधिकरणम् । 1-4-45

अधिशीस्थासां कर्म । 1-4-46

अभिनिविशश्च । 1-4-47

અહીં ૧-૪-૪૪માં લખેલા અન્યતરસ્યામ્ (-વિકલ્પે) પદની અનુવૃત્તિ 1-4-45 અને 46માં આવતી નથી, પણ 1-4-47માં સૂત્રમાં આવે છે. આને ‘મંડૂકપ્લુતિ અનુવૃત્તિ’ કહે છે.

(૨) સવર્ણ :

પાણિનિએ ‘સવર્ણ’ સંજ્ઞા કરનારું સૂત્ર આપતાં કહ્યું છે કે તુલ્યાસ્યપ્રયત્ન સવર્ણમ | ૧-૧-૮

અર્થાત્ - તાલુ વગેરે (મુખમાં આવેલા ઉચ્ચારણ) સ્થાનો અને (વર્ણોનું ઉચ્ચારણ કરવા માટે વક્તાએ કરવો પડતો) આભ્યંતર પ્રયત્ન - એ બે જે (બે વર્ણો)ની વચ્ચે પરસ્પર સરખાં મળતાં આવતાં હોય, તે બે વર્ણો પરસ્પરના “સવર્ણ” કહેવાય છે.

દા.ત. હ્રસ્વ ઑ કારનું ઉચ્ચારણ સ્થાન ‘કંઠ’ છે, અને આભ્યંતર પ્રયત્ન ‘વિવૃત’ પ્રયત્નવાળો છે. આથી તે બન્ને વર્ણો પરસ્પરના ‘સવર્ણ’ કહેવાશે. ઑ + ઑ, ઙ + ઙ જેવા વર્ણો સવર્ણી કહેવાય.

(૩) ધાતુ :

પાણિનિ ‘ધાતુ’ સંજ્ઞાનું સૂત્ર આપતાં કહે છે કે -

ભૂવાદયો ધાતવઃ | ૧-૩-૧

અર્થાત્ - જેનો આરંભ ભૂ -વા વગેરેથી થાય છે અને જે ક્રિયાના વાચક પણ છે તેવા શબ્દોની ‘ધાતુ’ સંજ્ઞા થાય છે. ભાષામાં ચાર પ્રકારના શબ્દો જોવા મળે છે. (૧) નામ (૨) આખ્યાત = ધાતુ (૩) ઉપસર્ગો અને (૪) નિપાત = અવ્યયો. આમાંથી જે નામ હોય સંસ્કૃત વ્યાકરણ :- તે દ્રવ્યવાચક હોય છે અને તેમને ‘પ્રાતિપદિક’ એવું

પારિભાષિક નામ આપવામાં આવ્યું છે. પણ જે ક્રિયાવાચક શબ્દો હોય છે તેને ‘ધાતુ’ એવું પારિભાષિક નામ આપવામાં આવ્યું છે.

(૪) પ્રગૃહ્ય સંજ્ઞા :

પાણિનિ ‘પ્રગૃહ્ય’ સંજ્ઞાનું સૂત્ર આ મુજબ આપે છે. ઈદ્-ઊદ્-एद् દ્વિવચન પ્રગૃહ્યં | (અષ્ટાં 1-1-11)

ઈદ્-ઊદ્-एदन्તં દ્વિવચનં પ્રગૃહ્યં સ્યાત્ |

અર્થાત્ - દીર્ઘ ઈ કારાન્ત, દીર્ઘ ઊ કારાની, ए કારાન્ત દ્વિવચનના રૂપોના ‘પ્રગૃહ્ય’ સંજ્ઞા થાય છે. દા.ત.

1. = हरी इतौ (आ બે હરિ છે.)માં હરી એવું દીર્ઘ હરી ઈકારાન્ત દ્વિવચનનું રૂપ.

2. विष्णु इमौ । માં વિષ્ણુ એવું દીર્ઘ ઋ કારાન્ત દ્વિવચનનું રૂપ. .

3. गन्देग इमम् । માં ગન્દેગ એવું ए કારાન્ત દ્વિવચનનું રૂપ પ્રગૃહ્ય સંજ્ઞા પામેલ છે.

આ ઉપરાંત અદસો માત્ । ૧-૧-૧૨ સૂત્ર પણ પ્રગૃહ્ય સંજ્ઞા માટે છે. આ સૂત્ર જણાવે છે કે,

अदसः मकारात् परौ ईद् ऊतौ प्रगृह्यौ स्तः ।

અર્થાત્ — અદસ્ સર્વનામનાં સાતેય વિભક્તિઓમાં રૂપો ચાલે, જેમ કે, અસૌ- અમ્- અમી વગેરે, તેમાં મ્ કારની પાછળ આવેલા દીર્ઘ ઈ કાર અને દીર્ઘ ઋ કાર (વાળો રૂપો), તેમની પણ 'પ્રગૃહ્ય' સંજ્ઞા થાય છે. દા.ત. અમી ઈશા । (પેલા સૌ ઈશ્વરો છે) માં અમી રૂપમાં મ્ કારની પાછળ આવેલ દીર્ઘ ઈ ની, રામકૃષ્ણૌ અમ્ આસાતે । (પેલા બે રામ અને કૃષ્ણ બેઠા છે)માં અમ્ રૂપમાં મ્ કારની પાછળ આવેલ દીર્ઘ ઋ ની 'પ્રગૃહ્ય' સંજ્ઞા થાય છે.

(૫) 'ટિ' સંજ્ઞા

पाणिनी 'टी' संज्ञानुं सूत्र आपतां कहे છે કે अचोऽन्त्यादि टि । ૧-૧-૬૪

અચાં મધ્યે યોઽન્ત્યઃ સ આદિર્યસ્ય તત્ 'ટિ' સંશઃ સ્યાત્ । (વા.) શકન્ધ્વાદિષુ પરરૂપં વાચ્યમ્ । તચ્ચ ટેઃ ।

અર્થાત્ - (કોઈક નામમાં આવેલા) અચ્ = સ્વરોના સમુદાયમાંથી, જે અન્તિમ (અચ્) હોય, 'તે (અંતિમ અચ્) છે. આદિમાં જેની એવા (શબ્દરૂપ)ની 'ટિ' સંજ્ઞા થાય છે.

દા.ત. दण्डिन मां द्, अ ण ड इ न् એવા વર્ણો આવેલા છે, તેમાં અ અને ઙ એવા બે અચ્ ના સમુદાય છે એમ કહેવાશે. તે બેમાંથી જે અન્તિમ અચ્ છે. આ 'ઇન્' છે આદિમાં જેની એવો વર્ણસમૂહ = શબ્દસ્વરૂપ 'ઇન્' કહેવાશે. આ 'ઇન્' ની 'ટિ' સંજ્ઞા થાય છે.

આ ઉપરાંત વાર્તિકકાર કહે છે કે “શકન્ધુ” શબ્દ છે આદિમાં જેની એવા શબ્દસમૂહ = ગણમાં આવેલા બધા શબ્દોની અંદર 'પરરૂપ- એકાદેશ' થાય છે. એમ કહેવું જોઈએ આ પરરૂપ-એકાદેશ ટિ સંજ્ઞક અંશનો થયો હોય છે એમ જાણવું.

દા.ત. શક + અન્ધુઃ શકન્ધુઃ ।

કર્ક + અન્ધુઃ કર્કન્ધુઃ ।

(૬) પ્રાતિપદિક :

પાણિનિ પ્રાતિપાદક સંજ્ઞાનું સૂત્ર કરતાં કહે છે કે -

અર્થવદધાતુરપ્રત્યયઃ પ્રાતિપદિકમ્ । 1-2-45

ધાતું પ્રત્યયં પ્રત્યયાન્તં ચ વર્જયિતા અર્થવચ્છબ્દસ્વરુપં

પ્રાતિપદિકસંજ્ઞં સ્યાત્ ।

અર્થાત્ - (ક્રિવાવાચક) ધાતુને, પ્રત્યયને અને પ્રત્યયાન્તને છોડીને બાકીના બે અર્થવાન્ શબ્દસ્વરૂપ (અર્થાત્ સાર્થક નામો) હોય તેમની 'પ્રાતિપાદક' સંજ્ઞા થાય છે.-

આમ, ત્રણ પ્રકારના સાર્થક શબ્દો (૧. ધાતુ, ૨. પ્રત્યય અને ૩. પ્રત્યયાન્ત શબ્દો)ની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞાનો નિષેધ કરીને, પાણિનિએ એ ત્રણ સિવાયના જે અર્થવત્= અર્થવાળા (સાર્થક) શબ્દો હોય તેની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કરવી એમ કહ્યું છે.

દા.ત. વન, ધન, સૂર્ય, ચન્દ્ર વગેરે. (આ ઉપરાંત ચ, અપિ, યથા, તથા ઇવ વગેરે અવ્યયો અને ઉપ, પ્રતિ, અભિ વગેરે ઉપસર્ગો પણ સાર્થક હોવાથી એક તબક્કે પ્રાતિપદિક સંજ્ઞાવાળા બને છે એ જાણવું. પાણિનિ પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કરનારું અન્ય એક સૂત્ર આપતાં કહે છે કે -

કૃતદ્ધિતસમાસાશ્ચ । 1-2-46

કૃતદ્ધિતાન્તૌ સમાસાશ્ચ તથા સ્યુઃ ।

અર્થાત્ - કૃત પ્રત્યયાન્ત શબ્દસ્વરૂપ, તદ્ધિત પ્રત્યયાન્ત શબ્દ સ્વરૂપ અને સમાસોની સંસ્કૃત વ્યાકરણ (= સામાસિક શબ્દોની પણ તેવી જ (અર્થાત્ 'પ્રાતિપદિક') સંજ્ઞા થાય છે.

(૭) અવસાન :

પાણિનિ 'અવસાન' સંજ્ઞાનું સૂત્ર આપતાં કહે છે કે -

વિરામોઽવસાનમ્ । 1-4-110

વર્ણાનામ્ અભાવોઽવસાનસંજ્ઞઃ સ્યાત્ ।

અર્થાત્ - વર્ણોનો (અત્યંત) અભાવ હોય ત્યારે, તે (સ્થિતિ)ને 'અવસાન' એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે.

દા.ત., રામ + ર્

અહીંયા પદના અંતે આવેલા રેફની પાછળ જે અન્ય વર્ણોના અભાવની સ્થિતિ છે, તેથી ‘અવસાન’ સંજ્ઞા થાય છે.

(૮) ઉપધા :

પાણિનિ ‘ઉપધા’ સંજ્ઞાનું સૂત્ર આપતાં કહે છે કે –

અલોઽન્ટ્યાત્ પૂર્વ ઉપધા । ૧-૧-૬૫

અન્ટ્યાદ્ અલઃ પૂર્વો વર્ણ ઉપધાસંજઃ સ્યાત્ ।

અર્થાત્ - (કોઈ પણ શબ્દમાં) જે અંતિમ અલ્ = વર્ણ હોય, તેની બરાબર પૂર્વમાં આવેલા વર્ણની ‘ઉપધા’ એવી સંજ્ઞા થાય છે. દા.ત.

કાલિન્દી મા (...ન્ દ્ ઈ) અંતિમ ઈ કારની પૂર્વે આવેલા દ્ કારની ‘ઉપધા’ સંજ્ઞા થાય છે.

(૯) નદી :

પાણિનિ ‘નદી’ સંજ્ઞા કરનારું સૂત્ર આપતાં કહે છે કે-

યૂ સ્ત્ર્યાખ્યૌ નદી । ૧-૪-૩

અર્થાત્ - દીધ્ ઙ કારાન્ત અને દીર્ઘ કારાન્ત હોય તેવા જે નિત્ય સ્ત્રીલિંગમાં રહેનારા શબ્દો હોય (દા.ત. પાર્વતિ અને ચમૂ) કુમારી અને યવાગુ ‘નદી’ એવી સંજ્ઞા થાય છે.

(૧૦) હસ્વ, દીર્ઘ, પ્લુત :

પાણિનિ આ ત્રણ સંજ્ઞા કરનારું સૂત્ર આપતાં કહે છે કે –

ઊકાલોઽચ્ હસ્વ-દીર્ઘ-પ્લુતઃ । ૧-૨-૨૭

ઉછ ઉચ ઉશ ૩ વઃ । વાં કાલ ઇવ કાલો યસ્ય સોઽચ્ ક્રમાદ્
હસ્વ-દીર્ઘ-પ્લુતસંજઃ સ્યાત્ । સ પ્રત્યેકમ્ ઉદાત્તાદિભેદેન ત્રિધા ॥

અર્થાત્ - એક માત્રાવાળા ‘ઉ’ બે માત્રાવાળો ‘ઊ’ અને ત્રણમાત્રાવાળા ઉ ૩ એ ત્રણેયને વઃ કહેવાય. (અર્થાત્ ઉ કારના ભાનુ શબ્દની જેમ રૂપો ચલાવીએ તો પ્રથમા વિભક્તિ બહુવચનમાં વઃ એવું રૂપ બને. આ ઉ નું પછી બહુવચનમાં વામ્ રૂપ થાય.) (સૂત્રાર્થ) ત્રણેય પ્રકારના ઉ કારને ઉચ્ચારવા માટે જેટલો કાળ (=સમય) જોઈએ તેટલા કાળવાળા બીજા કોઈ પણ અચ્ = સ્વરને અનુક્રમે ‘હસ્વ સ્વર’, ‘દીર્ઘ સ્વર’ અને ‘પ્લુત સ્વર’ એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. (અર્થાત્ એકમાત્રાવાળા કોઈ

પણ સ્વરને હ્રસ્વ ‘અચ્’ કહેવાશે, બે માત્રાવાળા કોઈપણ સ્વરને ‘દીર્ઘ અચ્’ કહેવાશે અને ત્રણમાત્રાવાળો જે સ્વર હોય તેને ‘પ્લુત અચ્’ કહેવાશે. આ ત્રણેય પ્રકારના સ્વરો = અચ્ ના ફરી પાછા ‘ઉદાત્ત’ ‘અનુદાત્ત’ અને ‘સ્વરિત’ - એવા ત્રણ ત્રણ પ્રકારો =ભેદો પડે છે. જેમ કે, અ સ્વર (= અચ્) ના હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત એવા ત્રણ ભેદ પાડીએ, પછી તે દરેકના બીજા ઉદાત્તાદિ ત્રણ-ત્રણ ભેદો પડે છે.

(૧૧) પરિભાષા :

‘પરિભાષા’ એ સૂત્રોનો એક પ્રકાર છે. પરિભાષાસૂત્રો ‘અષ્ટાધ્યાયી’ના અન્ય સૂત્રોનો અર્થ કરવામાં ઉપયોગી થાય છે. એટલે કે ‘સૂત્રો માટેનાં સૂત્ર’ (સીક-ક્ષીજ) ને પરિભાષા સૂત્ર કહે છે. પરિભાષાસૂત્રો અવ્યવસ્થામાં વ્યવસ્થા કરી આપનારાં સૂત્રો છે. અવ્યવસ્થાયાં વ્યવસ્થાસપાદકં સૂત્રમ્ = પરિભાષાસૂત્રમ્। પરિભાષા સૂત્ર આખી અષ્ટાધ્યાયીમાં ગમે ત્યાં આવેલું હોય પણ તે જેવી રીતે પ્રદીપ ઓરડાના કોઈ એક ખૂણામાં હોય પરંતુ સમગ્ર ઓરડાને પ્રકાશિત કરે છે તેવી રીતે પરિભાષા સૂત્ર સમગ્ર અષ્ટાધ્યાયીમાં પોતાની સાર્થકતા ધરાવે છે.

(૧૨) સૂત્ર :

સૂત્રનું લક્ષણ આપતાં સૂત્રવિદો જણાવે છે કે —

સ્વલ્પાક્ષરમસંદિગ્ધં સારવત્ વિશ્વતોમુખમ્ ।

અસ્તોભમનવાં ચ સૂત્રે સૂત્રવિદો વિદુઃ ॥

અર્થાત્ - અત્યન્ત ઓછા અથરોવાળું, સંદેહ વિનાનું, સારવાળું બધી રીતે પ્રખ્યાત સંસ્કૃત વ્યાકરણ (બધી જ રીતે ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવું), અર્થની રૂકાવટ વગરનું (અવરોધ વિના અર્થ પ્રગટ કરનાર) અને પ્રસંશનીય હોય તેને સૂત્રના જાણકારો સૂત્ર કહે છે.

વાચસ્પતિ મિશ્ર કહે છે કે — સૂત્રં ચ બહુઅર્થ સુચનાત ભવતિ । આપણા પ્રાચીનતમ ગ્રંથો સૂત્રશૈલીમાં લખાયાં છે. જેમાં ‘અષ્ટાધ્યાયી’ એ સૂત્રશૈલીનો ઉત્તમ ગ્રંથ છે.

(૧૩) વાર્તિક :

વાર્તિકની વ્યાખ્યા ‘પરાશરપુરાણ’ અધ્યાય ૧૮માં આ પ્રમાણે આપવામાં આવી છે:

ઉક્તાનુક્તદુરુક્તાનાં ચિન્તા યત્ર પ્રવર્તતે ।

તં ગ્રન્થં વાર્તિકં પ્રાહુર્વાર્તિકજ્ઞા મનીષિણઃ ॥

આ વ્યાખ્યા મુજબ કાત્યાયને પાણિનિના સૂત્રોનો અર્થ વિશદ કરવા અથવા તેનું હાર્દ સ્પષ્ટ કરવા માટે ‘ઉક્તચિંતા-પ્રવર્તક’ પ્રકારના વાર્તિકો લખ્યાં છે, ભાષામાં જે કાંઈ નવાં પરિવર્તનો થયાં તે દરેકને નોંધવા માટે ‘અનુક્તચિંતા-પ્રવર્તક’ પ્રકારનાં વાર્તિક લખ્યાં છે તથા કાત્યાયનની દૃષ્ટિએ પાણિનિનાં સૂત્રોમાં જે કાંઈ ઊણપવાળું - ક્ષતિવાળું -લખાણ હતું તેને માટે તેમણે ‘દુરુક્તચિંતા-પ્રવર્તક’ પ્રકારના વાર્તિકો લખ્યાં છે. પાણિનિના સૂત્રો ઉપર વાર્તિકો લખનારા, કાત્યાયન સિવાય, અન્ય વાર્તિકકારો પણ થયા છે. પરંતુ પરંપરાથી ‘વાર્તિકકાર’ તરીકે કાત્યાયનનું નામ જ વધુ પ્રચલિત છે.

(૧૪) ભાષ્ય :

ભાષ્યના જાણકારો ભાષ્યની વ્યાખ્યા આપતાં કહે છે કે -

સૂત્રાર્થો વર્ણ્યતે યત્ર પદૈઃ સૂત્રાનુસારિભિઃ ।

સ્વપદાનિ ચ વર્ણ્યન્તે ભાષ્યં ભાષ્યવિદો વિદુઃ ॥

ભાષ્યકાર સૂત્રમાં રહેલા એક-એક પદને લે છે અને તેમનો વિસ્તારથી અર્થ કરે છે અને બધા પદોના અર્થો કર્યા બાદ તે બધા અર્થોના સન્દર્ભને કેન્દ્રમાં રાખીને આ આ સૂત્રનો અર્થ વર્ણવે છે. આ વખતે ભાષ્યકાર કોઈ નવા પદોનો જો પ્રયોગ કરે તો તે સ્વરપદોનો પણ વિચાર આ ભાષ્યમાં કરવામાં આવે છે. આ વિવરણ-વિવેચનને ભાષ્ય કહેવામાં અને છે. ‘અષ્ટાધ્યાયી’ ઉપર પંતજલિનું ભાષ્ય (મહાભાષ્ય) ખૂબ જ પ્રચલિત બન્યું છે અને તેમ તેમણે કાત્યાયનના વાર્તિકોનું ખંડન કરેલ જોવા મળે છે.

❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

નોંધ . (1) નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારા ઉત્તરો લખો .

(2) એકમમાં આપેલ ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરો સરખાવો .

(1) વ્યાકરણ શબ્દની વ્યાખ્યા આપો.

---

(2) વેદના છ અંગોને શું કહેવાય ? તે કયા કયા છે ?

---

(3) વ્યાકરણના પ્રયોજનો સમજાવો.

---

(4) સંસ્કૃતમાં વ્યાકરણનું શું મહત્ત્વ છે ?

---

(5) મુનિત્રયનો પરિચય આપો.

---

(6) વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં ત્રિમુનિના પ્રદાન વિશે ચર્ચા કરો.

---

(7) “સિદ્ધાન્તકૌમુદી” ના રચયિતાનો પરિચય આપો.

---

(8) “કાશિકા’ના લેખકનું નામ આપો.

---

(9) પ્રક્રિયા ગ્રંથોના નામ આપો તથા તેનું વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં શું મહત્વ છે ?

---

(10) ટૂંકનોંધ લખો.

(૧) અવસાન (૨) ધાતુ (૩) સવર્ણ (૪) અનુવૃત્તિ (૫) પરિભાષા

---

(11) અનુવૃત્તિના પ્રકાર વિશે જણાવો.

---

(12) પ્રક્રિયાગ્રંથો અને કાશિકા વચ્ચે શો તફાવત છે ?

---

(૧૩) પાણિનિ, કાત્યાયન અને પતઞ્જલી આ ત્રણેય આચાર્યો બીજા કયા કયા નામોથી ઓળખાય છે ?

:: રૂપરેખા ::

12.0 ઉદ્દેશો**12.1 પ્રસ્તાવના****12.2 ક્રિયાકલ્પ****12.3 કાવ્યલંકાર****12.0 ઉદ્દેશો**

- સંસ્કૃત ભાષાના શાસ્ત્રીય સાહિત્યમાં સંસ્કૃત કાવ્યવિવેચન અને સૌંદર્યશાસ્ત્ર તરીકે ઓળખાતું આ શાસ્ત્ર શું છે ? એના પ્રારંભિક કાળથી માંડીને અઘાવષિ એ શાસ્ત્રનાં વિવિધ નામોની એના અર્થોસાથેની માહિતી તમે મેળવી શકશો.
- પ્રસ્તુત શાસ્ત્રના ઉદભવ અને વિકાસ ઉપરાંત એના કાર્યક્ષેત્રમાં આવતાં તત્ત્વો વિશેની તબક્કાવાર માહિતીથી તમે અવગત થશો.
- કાવ્ય એટલે શું અને કાવ્યનો આત્મા કે કાવ્યનું જીવાનુભૂત તત્ત્વ શું એ બાબતને લઈને કાવ્યશાસ્ત્રમાં પ્રવર્તેલા વિચારપ્રવાહોનો અભ્યાસ તમને રસપ્રદ થઈ પડશે. તદન્તર્ગત તમે જે તે વિચારપ્રવાહના પ્રવર્તકો અને એમના લક્ષણગ્રંથોનો પરિચય પ્રાપ્ત કરી શકશો.
- કાવ્યશાસ્ત્રના વિવિધ તબક્કે જુદા જુદા આલંકારિકોએ પ્રસ્તુત કરેલાં કાવ્યલક્ષણની વ્યાખ્યાઓ અને એનો વિકાસક્રમ જાણી શકશો.
- કાવ્યશાસ્ત્રમાં રસનું મહત્ત્વ દર્શાવી રસ, એનું સ્વરૂપ અને રસની મહત્તા દર્શાવી સાહિત્ય શાસ્ત્રીઓની વિભાવનાનો ખ્યાલ મેળવી શકશો.
- કાવ્યના સ્વરૂપ ઉપરાંત કાવ્યના હેતુઓ, પ્રયોજનો અને કાવ્યના પ્રકારોનું જ્ઞાન મેળવશો.
- આ ઉપરાંત કાવ્યશાસ્ત્રમાં ગુણ, દોષ, સંઘટના, વૃત્તિ અને અલંકારોના પારિભાષિક અર્થઘટનો સમજી શકશો.

12.1 પ્રસ્તાવના

આ અભ્યાસક્રમના જુદા જુદા વિભાગોમાં તમે સંસ્કૃત ભાષા અને એની લાક્ષણિકતાઓ અને દર્શનો તેમજ શાસ્ત્રોનો પરિચય મેળવ્યો છે. તમારે કાવ્યશાસ્ત્ર, સાહિત્યશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર કે સૌંદર્યશાસ્ત્ર તરીકે ઓળખાતા કાવ્યશાસ્ત્ર અને કાવ્યનાં કેટલાંક ઘટકતત્ત્વોનો અભ્યાસ કરવાનો છે. માનવજીવનમાં પ્રકૃતિ અનુસાર માનવમનને આહ્વાદ આપવા જે પ્રવૃત્તિઓ વિકસી છે એ પ્રવૃત્તિઓનું શાસ્ત્ર પણ

વિકસ્યું છે. સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ એક કલાપ્રવૃત્તિ છે અને સાહિત્યસર્જનની પ્રક્રિયા અને કાવ્યાનંદની અનુભૂતિની પ્રક્રિયા સમજવાના ઊંડાણભર્યા પ્રયાસો થયા છે. કાવ્યનાં ઘટક તત્ત્વો જેવાંકે શબ્દ, અર્થ, કાવ્યને કાવ્યત્વ બક્ષનારું એનું આત્મતત્ત્વ, ગુણ, અલંકાર, રીતિ - સંઘટના અને ઔચિત્યસાહિત્યની વ્યાપક એવી જે સાહિત્યમીમાંસા બે હજાર વર્ષના ગાળામાં અસ્તિત્વમાં આવી છે એનો તમને વિશદ ખ્યાલ આવે એવા શુભઆશયથી આ એકમમાં એ બધાં તત્ત્વોનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. કાવ્યશાસ્ત્રની આ ચર્ચા આપણા એટલેકે પૌરસ્ત્ય વિદ્વાનોનું કાવ્યવિવેચન છે જે ભારતીય સૌંદર્યશાસ્ત્ર તરીકે (Indian Aesthetics) પણ ઓળખાય છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાવ્ય વિવેચન એટલે કે કાવ્યશાસ્ત્રને નામે ઓળખાતા શાસ્ત્રને માટે, બે હજાર વર્ષથી પણ વધારે સમયના ગાળામાં જે નામો પ્રયોજાતાં હતાં એનો ઇતિહાસ રસપ્રદ બને એવો છે. સાહિત્ય સર્જનની પ્રવૃત્તિ એ એક કલાપ્રવૃત્તિ છે અને વાત્સ્યાયને પોતાના કામસૂત્ર (૧.૩.૧૬) માં કન્યાઓએ ગુપ્ત રીતે ભણવાની જે ચોસઠ કલોઓનું વર્ણન કર્યું છે એમાં આ શાસ્ત્રીય કલાને માટે ક્રિયાકલ્પ શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. મોટાભાગના વિદ્વાનો આ ક્રિયાકલ્પ શબ્દ સાહિત્યશાસ્ત્રને જ ઘોષિત કરતો હતો એમ માને છે.

12.2 ક્રિયાકલ્પ

સાહિત્યશાસ્ત્રના પ્રકાંડ પંડિત ડૉ. રાવન "Names of Sanskrit Poetics" નામના એમના લેખમાં ક્રિયાકલ્પ શબ્દ કાવ્યશાસ્ત્ર માટે પ્રયોજાતો હતો એમ દર્શાવ્યું છે. ક્રિયાકલ્પ એટલે કાવ્યકરણના નિયમ. આ શબ્દનો પ્રયોગ ‘કાવ્યાલંકાર’ અને ‘કાવ્યલક્ષણ’ સંજ્ઞાઓની પહેલાં પ્રયોજાતો હતો એટલે આપણે એમ ચોક્કસ કહી શકીએ કે આ નામ અલંકારશાસ્ત્રના પ્રારંભના તબક્કામાં વપરાતું હોવું જોઈએ. પોતાના મતને વિસ્તૃત સમજાવતાં તેઓ નોંધે છે કે વાત્સ્યાયનના સૂત્ર માં રામાયણના ઉત્તરકાંડમાંથી ઉદ્ભવેલો આખ્યાં છે. વાત્સ્યાયને પોતાના સૂત્ર (૧.૩.૧૬) માં કન્યાઓએ ગુપ્ત રીતે ભણવાની ૬૪ કલાઓનું વર્ણન કર્યું છે. એમાં ક્રિયાકલ્પનો આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે. સંપાઠયં મનસી કાવ્યક્રિયા, અભિધાનકોશઃ, છન્દોજ્ઞાનમ્, ક્રિયાકલ્પઃ, છલિતકયોગાઃ । આ ક્રિયાકલ્પ શબ્દ કાવ્યક્રિયાકલ્પ શબ્દનું સંક્ષિપ્ત રૂપ છે. ‘લલિતવિસ્તર’ નામના બૌદ્ધ ગ્રંથમાં પણ ક્રિયાકલ્પ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. ટીકાકાર જય મંગલાર્કે સ્પષ્ટ રીતે તેનો આ અર્થ આપ્યો છે : ક્રિયાકલ્પઃ ઇતિ કાવ્યકરણવિધિઃ કાવ્યાલંકાર ઇત્યર્થઃ । એટલે આ શબ્દ કાવ્યશાસ્ત્રનો જ ઘોતક હતો એમ સ્પષ્ટ થાય છે. રામાયણના ઉત્તરકાંડ (અધ્યાય-૮૪.૮, ૧૦) માં લવકુશનું ગાન સાંભળવા એકત્રિત થયેલા વિદ્વાનોમાં વૈયાકરણ, નૈગમ, સ્વરજ્ઞ, ગાંધર્વ વગેરે વિદ્યાઓના વિશેષજ્ઞોની સાથે ‘ક્રિયાકલ્પ’માં જાણકારનું તથા કાવ્યવિનું વર્ણન પણ મળી આવે છે. ક્રિયાકલ્પવિદશ્ચેવ તથા કાવ્યવિદો જનાન । આમાં ‘કાવ્યવિદ્’ એટલે ભાવક અને ‘ક્રિયાકલ્પવિદ્’ શબ્દ દ્વારા

‘કાવ્યવિવેચક’ એમ અભિપ્રેત છે. મહામહોપાધ્યાય કાણેએ ડૉ. રાધવનના મતનું ખંડન કર્યું છે. એમને રામાયણના ઉત્તરકાંડનો પ્રસ્તુત ભાગ પ્રક્ષિપ્ત હોવાનું લાગે છે. વળી, તેઓ ‘ક્રિયાકલ્પ’ નો અર્થ કાવ્યરચના પ્રક્રિયા કરે છે.

સાહિત્યશાસ્ત્રના વિવિધ ગ્રંથો, એની ટીકાઓ અને અન્ય સંદર્ભોનો આધાર લઈને આરૂઢ વિદ્વાન શ્રી ગણેશ ટી. દેશપાંડેએ એવો નિષ્કર્ષ તારવ્યો છે કે “ક્રિયાકલ્પનો કાવ્યાલંકાર” એવો અર્થ સ્વીકારીએ તો ક્રિયા એટલે કાવ્ય એવો અર્થ સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રાપ્ત થાય છે. સંભવ છે કે ‘કાવ્યક્રિયા’ પરથી ‘કાવ્યક્રિયાકલ્પ’ એવો શબ્દ બન્યો હોય અને એની ક્લિષ્ટતાને કારણે ‘ક્રિયાકલ્પ’ શબ્દ પ્રયોજાતો થયો હોય. એ જ પ્રમાણે સાહિત્યકારોના સમાજમાં કાવ્યક્રિયા માટે ક્રિયા એ શબ્દ જ રૂઢ થયો હોય એ પણ શક્ય છે. આ સંદર્ભમાં કાલિદાસે પોતાના ‘માલવિકાગ્નિમિત્ર’ નાટકમાં પોતાની પ્રસ્તુત કૃતિને માટે ક્રિયા શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તે ઘણો સૂચક છે.

12.3 કાવ્યાલંકાર

કાવ્યની શાસ્ત્રીય વિચારણાના પ્રારંભિક યુગમાં આ શાસ્ત્રને "કાવ્યાલંકાર" તરીકે ઓળખવામાં આવતું હશે એમ જણાય છે. દંડીના ‘કાવ્યાદર્શ’ને બાદ કરતાં કાવ્યશાસ્ત્રની શરૂઆતના ગ્રંથોનાં નામા પરથી આ હકીકત સૂચિત થાય છે.

- (1) ભામહ (ઈ.સ. 7 મી કે 8 મી સદી) (કાવ્યાલંકારઃ)
- (2) ઉદભટ (ઈ.સ. 800) કાવ્યાલંકારસારસંગ્રહઃ ।
- (3) વામન (ઈ.સ. 800) કાવ્યાલંકારસૂત્રવૃત્તિઃ ।
- (4) રૂદ્રટ (ઈ.સ. 850) કાવ્યાલંકારઃ ।

આથી પ્રાચીનકાળમાં કાવ્યશાસ્ત્રને માટે ‘કાવ્યાલંકાર’ નામ જ અધિક પ્રચલિત હોય. તેમ જણાય છે. આમાં પ્રયાજાયેલો ‘અલંકાર’ શબ્દ ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા વગેરે અર્થાલંકારો કે યમક, અનુપ્રાસ વગેરે શબ્દાલંકારો પૂરતો જ સીમિત નહોતો. કાવ્યસૌંદર્યના અર્થનો ઘોતક પણ હતો. મહાકવિ દંડીએ પોતાના ગ્રંથનું નામ ‘કાવ્યાદર્શ’ રાખ્યું હોવા છતાં તેઓ અલંકાર શબ્દના આ વ્યાપક અર્થને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કાવ્યશોભાકરણ ધર્માનલ્ક્રાન્ પ્રચક્ષતે । (કાવ્યાદર્શ ૨.૧) ઉપર્યુક્ત ગ્રંથોમાં માત્ર અલંકારોની જ નહિ પણ કાવ્યસૌંદર્યમાં વૃદ્ધિ કરનાર ગુણ, રીતિ વગેરેની પણ વિસ્તૃત ચર્ચા છે. એમાં કાવ્યનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત કરવાનો પણ ઉપક્રમ છે. ‘અલંકાર’ શબ્દની વ્યાપકતાને સ્પષ્ટપણે દર્શાવતાં આચાર્ય વામન કહે છે. કાવ્યં ગ્રાહ્યમલંકારાત્ । સૌન્દર્ય ચાલંકાર । (કાવ્યાલંકાર સૂત્ર, ૧.૧., ૧.૨.) એની વૃત્તિમાં લખ્યું છે. અલંકૃતિઃ અલંકારઃ । કરણવ્યુત્પત્ત્યા પુનરલંકાર શબ્દોઽયમુપમાદિષુ વર્તતે । કામધેનુ ટીકામાં એની અધિક સ્પષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે : ‘યોયમલંકારઃ કાવ્યગ્રહણહેતુત્વેન ઉપન્યસ્યતે

तद्व्युत्पादत्वाच्छस्त्रमपि अलंकारनाम्ना व्यप् दिश्यते इति शास्त्रस्यालङ्कारत्वेन - प्रसिद्धिः प्रतिष्ठता स्यादिति सूचयितुमयं विन्यासः काव्यं ग्राह्यमलङ्कारात् इति । आभ, काव्यशास्त्रना प्रारंभिक काणमां ‘अलंकार’ शब्द काव्यनां बधां ज शोभाषायक तत्त्वोना द्योतक હતો અને તેથી જ ‘કાવ્યાલંકાર’ શબ્દનો અર્થ કાવ્યસૌંદર્ય થાય છે. એ પરથી લક્ષણ દ્વારા ‘કાવ્યસૌંદર્યપરક શાસ્ત્ર’ નું ગ્રહણ થાય છે.

પ્રો. નાન્દીએ એમના ‘ભારતીય સાહિત્યશાસ્ત્રની વિચારપરંપરાઓ’માં અલંકાર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અલમ્ એટલે ‘બસ’ એવા અર્થના સંદર્ભમાં કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તેઓ કહે છે : ‘જેમના વિનિવેશથી સામાજિક તૃપ્તિ અનુભવે અને થાય કે, હવે બસ- અલમ્ તો આવો ભાવ જેના વિનિવેશથી જન્મે તે તત્ત્વ એ જ અલંકાર’. તેઓ ‘અલંકાર’ શબ્દ કાવ્યસૌંદર્યવર્ધકના અર્થમાં પ્રયોજાયો છે તેમ સ્વીકારે છે પણ અલમ્ એટલે ‘બસ’ એવા અર્થ દ્વારા એમણે ‘અલંકાર’ શબ્દની ચમત્કૃતિજનક વ્યુત્પત્તિ આપવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો છે તે પ્રતીતિજનક નથી જ કારણકે કાવ્યાસ્વાદની તૃપ્તિને તુષ્ટિગુણનો સિદ્ધાંત લાગુ પડતો નથી.

ધીમે ધીમે ‘કાવ્યાલંકાર’ માંથી માત્ર ‘અલંકારશાસ્ત્ર’ નામ રૂઢ થયું. પ્રતાપરુદ્રીયની ટીકામાં અલંકારશાસ્ત્ર શબ્દના અર્થઘટનમાં છત્રિન્યાયનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે :યદ્યપિ રસાલङ्काराद्यनेकविषयमिदं शास्त्रं तथापि छत्रिन्यायेन अलङ्कारशास्त्रमुच्यते । જેમ અનેક માણસોના સમૂહમાં થોડા માણસો જ છત્રી ઓઢીને જતા હોય તો પણ આપણે છત્રીણો યાન્તિ । ‘પેલા છત્રીવાળા જાય’ એમ કહીએ છીએ તેમ કાવ્યસૌંદર્યવિધાયક ઘણાં તત્ત્વોમાં અલંકાર પણ હોવાથી આ શાસ્ત્રને અલંકારશાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે.

❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

નોંધ . (1) નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારા ઉત્તરો લખો .

(2) એકમમાં આપેલ ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરો સરખાવો .

1. કાવ્યશાસ્ત્રનાં વિવિધ નામો અંગેની પ્રમાણભૂત માહિતી આપણને કયા લેખમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે ? એના લેખકનું નામ નામ આપો.

---

2. વાત્સ્યાયને એમના કામસૂત્રમાં 'ક્રિયાકલ્પ' ની કઈ ઓળખ આપી છે ?

---

3. રામાયણમાં 'ક્રિયાકલ્પ' શબ્દ ક્યાં પ્રાપ્ત થાય છે તે સસંદર્ભ સમજાવો.

---

4. કાવ્યવિવેચનની શાસ્ત્રીયચર્યાના પ્રારંભિક કાળમાં આ શાસ્ત્ર માટે કયો શબ્દ અસ્તિત્વમાં આવ્યો ? તે સપ્રમાણ સ્પષ્ટ કરો.

---

5. કાવ્યમાં અલંકાર ઉપરાંત બીજાં ઘણાં કાવ્યસૌંદર્યનાં વિધાયક તત્ત્વો હોવા છતાં એનું અલંકારશાસ્ત્ર એવું નામ કેવી રીતે રૂઢ થયું ?

---

6. સાહિત્યશાસ્ત્ર માટે પ્રયોજાતાં વિવિધ નામોની યાદી આપો.

---

7. કાવ્યશાસ્ત્રની વિકાસ પરંપરા દર્શાવતા ચાર યુગનાં નામ આપી એ યુગના આલંકારિકોનાં નામ આપો.

---

8. નીચેના શબ્દો પર સમીક્ષાત્મક નોંધ લખો.

(૧) ક્રિયાકલ્પ

(૨) કાવ્યાલંકારનું શાસ્ત્રત્વ

(૩) “અલંકારશાસ્ત્ર” શબ્દની સાર્થકતા

(૪) સાહિત્યશાસ્ત્રના વિકાસશીલ તબક્કાઓ

:: રૂપરેખા ::

13.0 ઉદ્દેશો**13.1 પ્રસ્તાવના****13.2 ગુજરાતનો ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ****13.3 ગુજરાત રાજ્યનો ભૌગોલિક સંદર્ભ****13.4 ગુજરાતના ઐતિહાસિક કાલખંડો****13.0 ઉદ્દેશો**

- ગુજરાત રાજ્યનો ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ સ્પષ્ટ સમજી શકશો.
- ગુજરાતના વિવિધ ઐતિહાસિક કાલખંડોમાં સર્જાતા રહેલા સંસ્કૃત સાહિત્યની સવિસ્તર માહિતી મેળવી શકશો.
- ગુજરાતમાં ઐતિહાસિક દષ્ટિએ જેને સુવર્ણયુગ કહેવામાં આવે છે, એ સોલંકીકાળમાં અસ્તિત્વમાં આવેલ વિવિધ સાહિત્ય સ્વરૂપો, કાવ્યો, મહાકાવ્યો, ચરિતકાવ્યોનો પરિચય મેળવી શકશો.
- સ્વતંત્ર્યોત્તરકાળમાં થતા રહેલાં સંસ્કૃત સાહિત્યસર્જનના પ્રયત્નો, પતીબ્લો, પ્રવાહો અને લક્ષણોનું જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કરશો.

13.1 પ્રસ્તાવના

સામાન્યતઃ ગુજરાતનાં વિવિધ વિશ્વવિદ્યાલયોમાં સંસ્કૃત વિષય સાથે સ્નાતક, અનુસ્નાતક અને અનુસ્નાતકોત્તર અભ્યાસ કરનારા વિદ્યાર્થીઓ અને સંશોધકો દેશના પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યની કૃતિઓ, શાસ્ત્રીય ગ્રંથો કે હસ્તપ્રતોનું સમીક્ષાત્મક સંશોધન કે અભ્યાસ કરે છે. પણ એ હકીકત દુઃખદ છે કે આજદિન સુધી આપણાં જ વિશ્વવિદ્યાલયોની સંસ્કૃત અભ્યાસસમિતિઓએ આપણા ગુજરાતના સમૃદ્ધ સંસ્કૃત પ્રદાનનો અભ્યાસક્રમમાં સમાવેશ કરવા કોઈ પ્રયત્ન કર્યો નથી.

ઐતિહાસિક કાલથી માંડીને આજદિન સુધી વિવિધ સ્તરે સાહિત્યિક અને શાસ્ત્રીય ગ્રંથોની રચના થતી રહી છે. એમાં પણ ‘ભટ્ટિકાવ્ય’, ‘નરનારાયણાનંદ’, ‘બાલભારત’, ‘નલવિલાસ’ અને અન્ય ઘણી રૂપકકૃતિઓ તેમજ ભારતીય સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની ગતિવિધિ વર્ણવતાં સ્વામીજી શ્રી ભગવદાયાર્યજીનાં “ભારતપારિજાત” વગેરે ત્રણ મહાકાવ્યો તો દેશની ઉત્તમ કૃતિઓની હરોળમાં બેસી શકે એવી કૃતિઓ છે. ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર યુનિ.ની અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમ

માટેની અભ્યાસ સમિતિએ એક મહત્વના એકમ તરીકે ગુજરાતમાં સંસ્કૃત સાહિત્યના પ્રદાનને અભ્યાસક્રમમાં સામેલ કર્યું છે. આ વિભાગના જુદાજુદા એકમો ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક સંદર્ભો સહિતની વિવિધ ઐતિહાસિક કાલખંડોમાં ચાલતી રહેલી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિનો અભ્યાસ વિદ્યાર્થીઓની સાહિત્યિક સમજ અને ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિ વિશદ કરશે એવી પૂરી શ્રદ્ધા છે.

13.2 ગુજરાતનો ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ

આપણા દેશને ઈ.સ. ૧૯૪૭ની પંદરમી ઓગસ્ટે અંગ્રેજ શાસનની ગુલામીમાંથી મુક્તિ મળી. દેશની બંધારણસભાએ ભારતીય સંસ્કૃતિનાં અનેક પાસાં અને વૈવિધ્ય સભર રહેણીકરણી તેમજ વિશ્વમાં પાંગરેલી લોકશાહીની પરંપરાઓને અનુરૂપ એક ઉત્તમ કહી શકાય એવું બંધારણ ઘડી કાઢ્યું અને ઈ.સ. ૧૯૫૦ ની રદમી જાન્યુઆરીએ આપણો દેશ સાર્વભૌમ પ્રજાસત્તાક દેશ બન્યો. ધર્મ નિરપેક્ષ રાજ્યસંચાલન અને નાગરિકોના કેટલાક મૂળભૂત માનવઅધિકારોનું જતન . કરવા સાથે સહુથી મોટી એવી લોકશાહી સરકાર અસ્તિત્વમાં આવી.

ભારત સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કર્યું ત્યારે દેશ અનેક નાનાં મોટાં રાજ-રજવાડાંમાં વહેંચાયેલો હતો. ભારતદેશના પ્રથમ ગૃહપ્રધાન સ્વ.શ્રી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની મુત્સદ્દી કાર્યવાહી અને લોખંડી મનોબળથી એ રજવાડાંનું પ્રજાસત્તાક દેશમાં વિલિનીકરણ થયું. ગુજરાતમાં તો બે ચાર ગામનાં રજવાડાથી માંડી લાંબા વિસ્તારનાં રાજરજવાડાં હતાં. પ્રત્યેક રજવાડાના રાજવીઓના પોતપોતાના દ્રષ્ટિકોણ પ્રમાણે આ રાજ્યો ચાલતાં, જેમાં ગાયકવાડ સરકાર (વડોદરા), ભાવનગર શહેરના રાજવી કૃષ્ણકુમાર સિંહજીનું ભાવનગર રાજ્ય જેવાં રજવાડાં રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે પ્રગતિશીલ હતાં. ગુજરાતે ભારે પુરુષાર્થ અને બલિદાનો આપીને દ્વિભાષી મુંબઈ રાજ્યથી અલગ અસ્તિત્વ પ્રાપ્ત કર્યું અને ઈ.સ. ૧૯૬૦ ના મે માસની પહેલી તારીખે ગુજરાતી ભાષી લોકોનું ગુજરાત રાજ્ય બન્યું. આ ગુજરાત નામ પ્રાપ્ત થયું તે પૂર્વે આ પ્રદેશ જુદાજુદા કાલખંડોમાં જુદાજુદા નામે ઓળખાતો હતો.

13.3 ગુજરાત નામનો ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક સંદર્ભ

છેક મૌર્યકાળથી માંડીને સોલંકીકાળના આરંભ સુધી આ પ્રદેશને માટે કોઈ એક સામાન્ય નામ પ્રયોજાતું હોવાની માહિતી ઉપલબ્ધ નથી. પુરાણોમાં પ્રાપ્ત થતા આનુશ્રુતિક વૃત્તાંત પ્રમાણે આઘ ઐતિહાસિક કાળમાં આ પ્રદેશ શાર્યાતોના રાજ્યપ્રદેશરૂપે 'આનર્ત' તરીકે ઓળખાતો હતો. કુશસ્થલી એની રાજધાની હતી, જે પછી યાદવોના સમયમાં દ્વારવતી તરીકે સંસ્કરણ પામી. એટલે એ સમયમાં સમગ્ર સૌરાષ્ટ્ર નહિ તો દ્વારકાનો આનર્તમાં સમાવેશ થતો. આરંભિક ઐતિહાસિક કાળમાં આ નામ તળ ગુજરાતના, ખાસ કરીને ઉત્તર ગુજરાતના અલગ પ્રદેશ માટે પ્રયોજાતું હતું. ક્ષેત્રપકાળ દરમિયાન સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, આનર્ત અને શ્વભ્ર પ્રદેશો ભિન્નભિન્ન

ગણાતાં એવું રાજા મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામા (પહેલા)ના જૂનાગઢ શૈલલેખ (ઈ.સ. ૧૫૦) માં આવતા ઉલ્લેખો પરથી માલુમ પડે છે. આમ સૌરાષ્ટ્ર અને અને કચ્છ વગેરે પ્રદેશો જુદા ગણાતા.

‘આનર્ત ’ શબ્દ ઉત્તર ગુજરાત પૂરતો સીમિત થયો. મૈત્રકકાળ દરમ્યાન અગાઉનું ‘આનર્ત’ નામ પ્રચલિત રહ્યાનું જણાતું નથી. કેટલાંક ઐતિહાસિક પ્રમાણોને આધારે ત્યારે આ સમસ્ત પ્રદેશ ‘લાટ’ નામથી ઓળખાતો હોવાનો સંભવ છે."

દખ્ખણના રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તા દક્ષિણ ગુજરાત તથા મધ્ય ગુજરાત પર પ્રસરી ત્યારે એ બધો પ્રદેશ સ્પષ્ટ રીતે ‘લાટ મંડળ’ તરીકે ઓળખાતો. કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર પ્રાકૃતિક એકમો હોઈ એ નામો ઘણાં પ્રાચીન છે પરંતુ આ બે દ્વીપકલ્પોના પ્રાકૃતિક વિભાગ સિવાયના મુખ્ય ભૂમિના સમગ્ર પ્રદેશને માટે સોલંકી કાળની પૂર્વે કોઈ સર્વસામાન્ય નામ પ્રયોજાતું હશે કે કેમ તે કહી શકાતું નથી. જ્યારે વર્તમાન ગુજરાત પ્રદેશને માટે ‘લાટ’ નામ પ્રચલિત હતું ત્યારે દક્ષિણ રાજસ્થાનની પ્રદેશ ‘ગુર્જર દેશ’ તરીકે ઓળખાતો. આ નામ સોલંકીકાળના આરંભે વર્તમાન ગુજરાત પ્રદેશને લાગુ પાણું - શરૂઆતમાં ઉત્તર ગુજરાતને માટે અને સોલંકી રાજ્યના વિસ્તારની સાથે પીમે પીમે વિસ્તરીને છેવટે સમગ્ર ગુજરાતને માટે એ શબ્દ વપરાવા લાગ્યો. ગુજરાત શબ્દના મૂળમાં ગુર્જર કે ગુમ્મ શબ્દનો પ્રયોગ છે.

સોલંકીકાળમાં એટલે કે ચૌલુક્ય રાજાઓના શાસનકાળમાં જ્યારે આ રાજ્યની જાહોજલાલી એની સોળે કળાએ ખીલી ઊઠી હતી ત્યારે ‘ગુર્જર દેશ’ (ગુજરાત)ના મંડળોમાં, હાલ આ વિસ્તારમાં જે પ્રદેશો આવેલા છે, તે ઉપરાંત રાજસ્થાનના સાંચોર આબુ. ચંદ્રાવતી, મેવાડ વગેરે પ્રદેશોનો તેમજ મધ્ય પ્રદેશના અવંતી (ઉજ્જૈન) તથા ભીલસાના પ્રદેશનો સમાવેશ થતો હતો.

મૂળ ‘ગુર્જર’ નામ દક્ષિણ રાજસ્થાનના ‘ભિલ્લમાલ’ પ્રદેશને માટે પ્રયોજાતું હતું. દસમી સદીમાં સોલંકી રાજાઓની સત્તા ઉત્તર ગુજરાતમાં સ્થપાઈ ત્યારે આ નામ ઉત્તર ગુજરાતના નવા રાજ્યપ્રદેશને લાગુ પડ્યું. સોલંકીકાળની રાજવસત્તા જેમ જેમ દક્ષિણમાં વિસ્તરતી ગઈ તેમતેમ તે પ્રદેશમાં પણ ‘લાટ’ની જગાએ ‘ગુર્જર’ નામ પ્રચાર પામ્યું. અને અંતે સમસ્ત તળ ગુજરાત માટે ‘ગુર્જરદેશ’ કે ‘ગુર્જરભૂમિ’ને બદલે ગુજરાત નામ અસ્તિત્વમાં આવ્યું. સજ્જનત, મુથલ અને મરાઠા શાસનના કાલમાં સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ સહિત સમસ્ત પ્રદેશને માટે ગુજરાત નામ પ્રચલિત રહ્યું. અંગ્રેજી શાસન કાળમાં રાજ્યના જુદા જુદા ભાગી મુંબઈ ઈલાકામાં ભળ્યા કે એજન્સીઓ નીચે મૂકાયા તો પણ સાંસ્કૃતિક દ્રષ્ટિએ ‘ગુજરાત’ શબ્દ આ પ્રદેશની સાથેની અસ્મિતા જાળવી રાખી અને અનેક વિચ્છિન્નતાઓની વચ્ચે પણ ગુજરાતની સંસ્કૃતિ ટકી રહી.

સ્વાતંત્ર્યોત્તરકાલમાં ભાષાવાર રાજ્યરચનાના અનુસંધાનમાં મુંબઈ રાજ્યથી અલગ પડીને ગુજરાતી ભાષાને આધારે ‘ગુજરાત’ રાજ્ય ઈ.સ. ૧૯૬૨ની ૧ મેના રોજ અસ્તિત્વમાં આવ્યું પરિણામે સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ સહિત સમગ્ર ગુજરાતીભાષી પ્રદેશને માટે અસ્તિત્વમાં આવેલું આ નામ યથાર્થ બની રહ્યું.

13.4 ગુજરાતના ઐતિહાસિક કાલખંડો

ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો સ્વ.શ્રી રસિકલાલ છો. પરીખ અને શ્રી હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી જેઓ પુરાતત્ત્વ અને ઇતિહાસ વિષયમાં દેશભરમાં પ્રખ્યાત છે તેમણે ગુજરાતના રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના પ્રત્યેક કાલખંડના ઇતિહાસનું સંપાદન કર્યું છે. એમણે ગુજરાતના રાજકીય દૃષ્ટિએ જે ઐતિહાસિક કાલખંડો દર્શાવ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) મૌર્યકાલ	(ઈ.સ.પૂ.૩૨૦ થી ઈ.સ.૪૧૪)
(૨) ગુપ્તકાલ	(ઈ.સ.૪૧૫ થી ૪૭૦)
(૩) મૈત્રકકાલ	(ઈ.સ.૪૧૭ થી ૭૮૮)
(૪) અનુ-મૈત્રકકાલ	(ઈ.સ.૭૮૮ થી ૯૪૨)
(૫) સોલંકી કાલ	(ઈ.સ.૯૪૨ થી ઈ.સ. ૧૩૦૪)
(૬) સલ્તનતકાલ	(ઈ.સ.૧૩૦૪ થી ઈ.સ.૧૫૭૩)
(૭) મુઘલકાળ	(ઈ.સ.૧૫૭૩ થી ઈ.સ.૧૭૫૮)
(૮) મરાઠાકાળ	(ઈ.સ.૧૭૮૫ થી ઈ.સ.૧૮૧૮)
(૯) અંગ્રેજોનો શાસનકાલ	(ઈ.સ.૧૮૧૮ થી ઈ.સ.૧૯૪૭)
(૧૦) સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળ	(ઈ.સ.૧૯૪૭ થી ઈ.સ.૨૦૧૦)

આ પ્રત્યેક કાલખંડનો રાજકીય ઇતિહાસ એટલે કે જુદાજુદા રાજવંશોની ચઢતી પડતી ઉપરાંત સમકાલીન રાજ્યો, રાજ્યવ્યવસ્થા, તત્કાલીન સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ, ભાષા અને સાહિત્ય, લિપિ, ધર્મસંપ્રદાયો, પુરાતત્ત્વીય વિગતો, સ્થાપત્યકીય સ્મારકો, શિલ્પકૃતિઓ, ચિત્રકલા અને જે તે કાલખંડની પ્રવૃત્તિઓનો નિર્દેશ કરતી ચિની યાત્રીઓ અને અન્ય ઇતિહાસકારોની અગત્યની નોંધો આપણને ઉપર્યુક્ત કાલખંડોને લગતા વિવિધ ગ્રંથોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાચીન ગુજરાતની ભાષા સાહિત્યને લગતી પ્રવૃત્તિઓનો ટૂંકો નોંધપાત્ર વૃતાન્ત આપણે વાચનસામગ્રીના પ્રારંભમાં નોંધ્યો છે. આપણે આગળ જોયું તેમ મૌર્યકાળથી ગુપ્તકાલ સુધીની આ વિશેની માહિતી અલ્પ-પ્રમાણમાં મળે છે. અલબત્ત જે પ્રમાણભૂત માહિતી હ્યુ. એન. સ્વાંગની યાત્રાપોથી અને ગિરનારના શૈલલેખોમાંથી મળે છે એ નોંધીને દર્શાવ્યું છે કે ધણા પ્રાચીનકાળથી જ ગુજરાત સંસ્કૃત-સાહિત્યના સર્જનમાં દેશના અન્ય પ્રાંતોની સમકક્ષનું અથવા ક્યારેક એનાથી પણ વધારે ગુણવત્તાવાળું પ્રદાન કરતું રહ્યું છે. કમનસીબે ગુજરાતનાં વિશ્વવિદ્યાલયો, મહાવિદ્યાલયો અને અન્ય વિદ્વાનોએ પણ એની ઉપેક્ષા કરી છે. અલબત્ત મહારાજા સમાજીરાવ ગાયકવાડના શાસનકાળમાં

મ.સ. યુનિવર્સિટીએ ગુજરાતના પ્રાચીન સાહિત્યની ઘણી પ્રશિષ્ટ કૃતિઓને સયાજી ગ્રન્થમાલા અને અન્ય સંસ્થોઆના ઉપક્રમે પ્રગટ કરી છે. આ માટે પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર, વડોદરાના તત્કાલીન વિદ્વાનો અને અમદાવાદમાં સ્વ. આચાર્ય શ્રી જીનવિજયજી અને સ્વ. આચાર્યશ્રી પુણ્યવિજયજીના સમર્પિત કામ માટે ગુજરાત સદૈવ એમનું ઋણી રહેશે. ગુજરાતનાં વિશ્વવિદ્યાલયોમાં ગુજરાતની પોતાની જ પ્રાચીન અને પ્રશિષ્ટ કૃતિઓની ઉપેક્ષા થઈ રહી છે એ કમનસીબ છે. આંબેડકર યુનિવર્સિટીના અનુસ્નાતક ડીપ્લોમા કોર્સમાં ગુજરાતના સંસ્કૃત સાહિત્યને પ્રથમવાર આમેજ કરવાનો ઉપક્રમ નોંધપાત્ર અને પ્રશંસનીય છે.

❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

નોંધ . (1) નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારા ઉત્તરો લખો .

(2) એકમમાં આપેલ ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરો સરખાવો .

(1) સ્વાતંત્ર્યપૂર્વે ક્યાં રજવાડાં પ્રગતિશીલ ગણાતાં હતાં ?

---

(2) આઘ ઐતિહાસિક કાળમાં ગુજરાત પ્રદેશ ક્યા નામે ઓળખાતો હતો? એની રાજધાની ક્યા નામે ઓળખાતી હતી ?

---

(3) મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાનો શૈલલેખ ક્યાં આવેલો છે ? એનો સમય કયો છે ?

---

(4) ‘આનર્ત’ શબ્દ પાછળથી કયા પ્રદેશને માટે સીમિત થયો ?

---

(5) "લાટ, મંડળ" તરીકે કયા પ્રદેશો ઓળખાતા થયા ?

---

(6) ગુજરાતને માટે ‘ગુર્જરદેશ’ નામ ક્યારે લાગુ પડ્યું ?

---

(7) મૂળ ગુર્જર નામ કોને માટે પ્રયોજાતું હતું? ગુજરાત નામ ક્યારે અસ્તિત્વમાં આવ્યું ?

---

(8) ‘ગુજરાત’ ની સ્વતંત્ર પ્રાદેશિક રાજ્ય તરીકે ક્યારે સ્થાપના થઈ ?

---

(9) ગુજરાતના ઐતિહાસિક કાલખંડો કેટલા છે ? જે તે કાલખંડ કોને આધારે ઓળખાય છે?

---

(10) ગુજરાત રાજ્ય પ્રાચીનકાળથી જ સંસ્કૃત ભાષાસાહિત્યસર્જન માં અગ્રેસર હતું એ બાબત પ્રતિપાદિત કરવાના આધાર કયા છે ?

---

(11) પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યના સંગ્રોપન અને સંશોધનનું શ્રેય કયા વિદ્વાનોને મળવા પાત્ર છે ?

:: રૂપરેખા ::

14.0 સ્વતંત્ર્યોત્તર આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્ય**14.1 પ્રવાહો, પરિબળો – લક્ષણો અને મહત્વની રચનાઓ****14.0. સ્વતંત્ર્યોત્તર આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્ય**

બ્રિટીશકાળ દરમ્યાનના આઝાદી પહેલાં અને આઝાદી પછીના (ઈ.સ. ૧૮૧૫ થી ૧૯૬૦) માં રચાયેલા સંસ્કૃત સાહિત્યનું વિહંગાવલોકન આપણે કર્યું. સ્વાતંત્ર્ય પછીના સમયને આપણે સગવડ ખાતર “આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્ય તરીકે ઓળખાવી શકીએ પણ સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસકારો તો પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યના અંતિમ પ્રતિભાવંત કવિ તરીકેનું શ્રેય મહાકવિ પંડિત જગન્નાથને જ આપે છે. એ મહાકવિના સાહિત્ય પછીના બધા જ સાહિત્યને આ ઇતિહાસકારો “આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્ય તરીકે ઓળખે છે. પંડિત રાજ જગન્નાથના સમય પછી ગુજરાતીમાં મુઘલકાલ અને પરવર્તીકાલના સત્ત્વશીલ અને નોંધપાત્ર સંસ્કૃત સાહિત્યની નોંધ આપણે લીધી છે. બ્રિટિશકાલની યંત્રણાઓ અને આઝાદીના સંગ્રામની વચ્ચે પણ ભગવદ્વાચાર્યજી મહારાજે જે ત્રણ મહાકાવ્યોની રચના કરી એ આપણે જોયું. જો કે સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં પ્રજાજીવનમાં ભાવનાઓની જે અસીમ ભરતી આવી હતી એનું ગુજરાતી, હિન્દી અને પ્રાન્તીય ભાષાઓમાં જે પ્રકારનું ભાવવાહી સર્જન થયું એના પ્રમાણમાં સંસ્કૃતમાં સ્વાતંત્ર્યનો જુસ્સો પ્રગટ કરતી કોઈ નોંધપાત્ર કૃતિઓ રચાઈ નહિ. દેશના બે ભાગ થયા એ સમયની વેદનાઓ, વ્યથાઓ અને મરી ગયેલી માનવતાઓનું ચિત્રણ રજૂ થયું હોય એવી કોઈ નોંધપાત્ર કૃતિઓ ગુજરાતમાં પ્રાપ્ત થતી નથી. જો કોઈ કૃતિ રચાઈ હોય તો પણ તે પ્રગટ કે પ્રસિદ્ધ થઈ નથી. સ્વાતંત્ર્યોત્તરકાળમાં ઈ.સ. ૧૯૬૦ પછી ગુજરાતમાં મૌલિક સાહિત્ય સર્જનની બાબતમાં જે પ્રવાહો, પરિબળો, લક્ષણો અને મહત્વની રચનાઓ અસ્તિત્વમાં આવી એનો આપણે ટૂંકો પરિચય પ્રાપ્ત કરીશું.

14.1 પ્રવાહો, પરિબળો- લક્ષણો અને મહત્વની રચનાઓ

સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થયા પછી અને દેશ પ્રજાસત્તાક સાર્વભૌમ રાષ્ટ્ર બન્યા પછી સમાજમાં નવ નવા વિચારો અને આધુનિક જીવનની નવનવી જીવનશૈલી પ્રવેશી રહી હતી. પ્રજાજીવન એકંદરે ભાવનાવાદી હતું. અલબત્ત ભાષાકીય પ્રાન્તરચનાઓને કારણે પ્રાદેશિક વાદે જોર પકડવા માંડ્યું હતું. ૧૯૫૯ માં ગુજરાતને સ્વતંત્ર રાજ્ય બનાવવાને બદલે મહારાષ્ટ્ર સાથે જોડી. ‘દ્વિભાષી’ રાજ્યની રચનાને કારણે ગુજરાતમાં મોટો સંકોભ ઊઠ્યો. અલગ ગુજરાતની રચના અને એના શહીદોના

સ્મારક માટેની જુસ્સાભરી લડતને કારણે ઈ.સ. ૧૯૬૫ સુધીનો ગાળો અશાન્ત અને રાજકીય પરિવર્તનનો ગાળો રહ્યો. અલબત્ત શાસકોની જડતાને કારણે અનેક નવલોહિયા વિદ્યાર્થીઓ અને નાગરિકોએ પ્રાણ હોમી દીધા હતા. રાજ્યની અસ્મિતા પ્રાપ્ત કરવા માટે જે વ્યાપક અસંતોષ, અજંપો અને સંઘર્ષ ચાલ્યો એને કાવ્યમાં ઝીલી શકે અને એ શૌર્યગાથાને અમર બનાવી શકે એવો એક પણ સંસ્કૃત સર્જક કવિ, મહાકવિ કે નાટ્યકાર ગુજરાતને સાંપડ્યો નહિ. એ પછી પણ ૧૯૭૪ ની નવનિર્માણની લડત, ૧૯૮૦ પછીની અનામતવિરોધી લડતો, ૨૦૦૧ નો ભયંકર ભૂકંપ અને ગોધરાની યાત્રિકોને જીવતા જલાવી દેવાની અરેરાટી ભરી ગોઝારી ઘટના અને એના જ અનુસંધાને ગુજરાતમાં ઠેરઠેર પ્રગટેલા કોમી દાવાનળનો સંક્ષોભ, ભાવવાહી શૈલીમાં સંસ્કૃત કાવ્યમાં ઝીલી શકે એવા સંસ્કૃત સર્જકોની અછત રહી એ બતાવે છે કે ગુજરાતમાં અત્ર લુપ્તા સરસ્વતી ની ઉક્તિ ચરિતાર્થ થઈ ચૂકી હતી.

ઈ.સ. ૧૯૬૦ પછી ગુજરાતનું સ્વતંત્ર રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું ત્યારે ગુજરાતમાં સ્વતંત્ર ગુજરાત યુનિવર્સિટીની પણ સ્થાપના થઈ ચૂકી હતી. અંગ્રેજી અને યુનિ. શિક્ષણનો વ્યાપ વધતો જતો હતો. માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં સંસ્કૃત ભાષા માટેનો આદર અને એનું મહત્ત્વ પ્રમાણે એવા શિક્ષણ સંચાલકો અને રાજકર્તાઓનો પ્રભાવ હતો. સંસ્કૃત સંશોધન, પઠન અને પાઠનના ક્ષેત્રે સંસ્કૃત માટે પ્રેરણાદાયી સ્થિતિ હતી. વડોદરાની મ.સ. યુનિવર્સિટી અને ઓરિએન્ટલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ, અમદાવાદમાં ગુજરાત વિદ્યાસભા અને ભો.જે. વિદ્યાભવન, લા.દ. વિદ્યામંદિર અને સૂરતની યુનીલાલ ગાંધી વિદ્યાભવન જેવી શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં સંસ્કૃત ગ્રંથોની સીક્ષિત આવૃત્તિઓ તૈયાર થતી હતી. વિવિધ પ્રાચ્ય વિદ્યાઓનાં સંશોધનો થતાં હતાં અને જૈન તેમજ જૈનેતર પુસ્તક ભંડારોમાં સચવાયેલી સંસ્કૃત કૃતિઓના પ્રકાશનનું કામ પૂરવેગે ચાલ્યું. સંસ્કૃત માટેના એ સુવર્ણકાળમાં પણ સર્જન ક્ષેત્રે જૈને શકવર્તી પ્રદાન કહેવાય એવું કામ ન થયું. અલબત્ત વડોદરામાં રામાયણ, વિષ્ણુપુરાણ અને અમદાવાદમાં શ્રીમદ્ ભાગવતની સમીક્ષિત આવૃત્તિ તૈયાર કરવાનું કામ ગુજરાત ગૌરવ લઈ શકે તે રીતે પૂર્ણ થયું હતું અથવા ચાલતું હતું.

ગુજરાતમાં યુનિ.ઓનાં, સંશોધન સંસ્થાઓનાં, કોલેજનાં અને અન્ય સાહિત્યિક સામયિકોમાં થોડી થોડી સંસ્કૃત રચનાઓ પ્રગટ થતી હતી. પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર, વડોદરાનાં ‘સ્વાધ્યાય’ સામયિકમાં અને એ જ વિદ્યામંદિરના અંગ્રેજી મુખપત્ર (જર્નલ)માં કેટલીક કૃતિઓ અને વિદ્વતાપૂર્ણ અભ્યાસ લેખો લખાતા હતા. સંસ્કૃત સર્જકોમાં અધ્યાપનેતર વ્યવસાયમાં હોય એવા લેખકો તો જૂજ હતા પણ અધ્યાપક ઉપરાંત કવિ કે નાટકકાર થવાની અભિલાષાવાળા વિદ્વાનોએ સંસ્કૃત કાવ્યો અને નાટકો દ્વારા એમની “કવિયશઃપ્રાર્થના” પ્રગટ કરવાના અલ્પ અંશમાં સહજ પણ બહુધા કૃત્રિમ પ્રયાસો શરૂ કર્યા હતા. દેશમાં પણ અવનતિકાળના યુગમાં જોવા મળેલી એવી લાક્ષણિકતાઓ અપનાવી પોતાની વિદ્વતાનું આચાસ પૂર્ણ પ્રદર્શન કરી સર્વોચ્ચ શાસકોની ચાટુતાભરી પ્રશસ્તિઓનો મહાખેલ મંડાયો હતો. કટોકટી કાળમાં જ્યારે દેશ ફરી એકવાર શાસકોની આપખુદ નીતિરીતિઓની પરવશતા અનુભવતો હતો ત્યારે દિલ્લીમાં તત્કાલીન વડાપ્રધાનની બેહૂદી ભાટાઈ કરતાં મહાકાવ્યો રચાયાં.

સારા નસીબે ગુજરાતમાં પ્રગટપણે એવો કોઈ પ્રયત્ન ન થયો પણ કટોકટીકાળ પછી પણ નિર્ભયપણે એ કાળની યંત્રણાઓ અને અકળામણોને વાચા આપી શકે એવી સર્જક પ્રતિભા ક્યાં હતી ? સંવેદન અને સર્જનશીલતાના પ્રવાહો મંદ પડી રહ્યા હતા.

ઈ.સ. ૧૯૬૦ પછી વ્યાપ્ત રાજકારણને લીધે ઉચ્ચશિક્ષણનો વ્યાપ વધતો ચાલ્યો.. કોલેજોની સંખ્યા ઝડપથી વધી. નવીનવી યુનિવર્સિટીઓ વધતી ગઈ પણ જુદે જુદે સમયે મનસ્વી રાજકારણીઓ અને સ્વાર્થી અધિકારીઓના ચંચૂપાતને કારણે માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણમાં અવારનવાર સંસ્કૃતનું વિષય તરીકે સ્થાન ડામાડોળ થતું ચાલ્યું. સંગઠનને કારણે એ ટક્યું પણ તમામ કક્ષાએ વિષયને હળવો અને પરીક્ષાલક્ષી બનાવાતા સંસ્કૃતનું સત્ત્વ ટક્યું નહિ કે સર્જનાત્મકતા રહી નહીં.

એ દરમ્યાન ગુજરાતી ભાષાએ માત્ર પૌરસ્ત્ય કાવ્ય વિવેચનને બદલે પાશ્ચાત્ય વિચાર પ્રવાહો અને વૈશ્વિક સાહિત્યસ્વરૂપો હોશથી અપનાવવા માંડ્યા. અછાંદસ કાવ્યરચનાઓ, ગઝલો, શેર અને શાયરીઓએ કવિમાનસ ઉપરાંત શ્રોતાઓના માનસ પર અસર કરી હતી પણ કેટલાક કવિઓને માત્ર દેખાદેખીથી આધુનિક દેખાવાના મોહમાં સંસ્કૃત ભાષામાં પણ એ પ્રકારની અનુકરણાત્મક રચનાઓ લખવાનાં પ્રયત્ન થયાં પણ તે બહુ વધાવાયા નહિ. ગુજરાતમાં જાપાનીસ સાહિત્ય પ્રકાર હાઈકુ, સાકા, સિજો અને મોનો ઈમેજ પ્રકારનાં નાનાં કાવ્યો રચવાનું કૃત્રિમ અનુકરણ શરૂ થયું. આ સાહિત્યિક પ્રકારોની કાવ્યક્ષમતા વિશે પ્રશ્નો ન ઉઠાવીએ તો પણ સમૃદ્ધ કલ્પનાઓ અને અપાર શક્તિઓવાળી સંસ્કૃત છંદોબદ્ધ પ્રાસાદિક શૈલી છોડીને માત્ર આધુનિક કહેવાવાના મોહમાં જે સ્વભાવસિદ્ધ ન હોય એને તાણીતોસીને સિદ્ધ કરવાના સ્વરૂપનો મિથ્યા પ્રયાસ, એમાં પણ આવા પ્રયાસોને પાઠ્યપુસ્તકમાં પ્રગટ કરાવવાના પ્રહસ્ય પ્રયાસોથી સંસ્કૃત સાહિત્યની ગરિમાને નુકશાન થયું. યાદ રહે કે પાશ્ચાત્ય કવિઓ કે વિવેચકોની દેખાદેખીથી થયેલા સાહિત્યસર્જનના પ્રયોગો ગુજરાતી ભાષામાં પણ ચાલ્યા બહુ નથી. ગુજરાતીમાં એબ્સડ શૈલીના કાવ્યો રચવાનો અભિનિવેશ ચાર પાંચ વર્ષમાં જ શમી ગયો. સંસ્કૃત સાહિત્ય સર્જનના વિવિધ કાલખંડોમાં સજગ સાહિત્યપ્રેમીઓએ સક્ષમ અને તટસ્થ વિવેચનરૂપી પાવકથી જે કઈ કલ્પાન્તરસ્થાયી હતું એને જ જીવતું રાખ્યું પણ આ કાલખંડમાં તો પારસ્પરિક પ્રશંસા અને મૈત્રીવિવેચને એમનાથી જે થઈ શકે એમ હતું એ પણ ન કર્યું. કેટલાક કૃતક કવિઓને રાજયાશ્રય મળે, ઈનામો મળે કે પારિતોષિકો પ્રાપ્ત થાય તો પણ જે પ્રતિભા જન્મજાત ન હોય એનું તેજ ખદોતની જેમ અલ્પજીવી જ નીવડે એ હકીકત આ કાલખંડના કેટલાક સંસ્કૃત કવિઓએ સ્વીકારવા જેવો કાવ્યબોધ છે.

મહત્વની રચનાઓ : (૧) પ્રા.શ્રી એ.જી.ભટ્ટ સાહેબની અહેતુકી કાવ્યરચનાઓ અમદાવાદની એલ.ડી. આર્ટ્સ કોલેજના પ્રા. અને કારયિત્રી તેમજ ભાવયિત્રી પ્રતિભાના ધનીશ્રી એ.જી.ભટ્ટ સાહેબે, પ્રસિદ્ધિની જરા પણ ખેવના વિના માત્ર નિજાનંદ અને સાચા ભક્તિભાવથી પ્રેરાઈને રચેલું ‘કાલિદાસસ્તોત્ર’ અને

‘શ્રીમોટાસ્તવનમ’ એમનાં ભાવવાહી અને હૃદયંગમ સ્તોત્રકાવ્યો છે. ‘કાલિદાસ સ્તોત્ર’માં કવિએ કાલિદાસની મહાકવિ તરીકેની પ્રતિભા અને એમના પ્રાસાદિક કવિકર્મને આપેલી ભાવભરી અંજલિ છે, એમાં સ્તોત્રકાવ્યની બધી લાક્ષણિકતા અને મહાકવિ માટેનો અંતરનો અહોભાવ પ્રગટ થાય છે. ‘ઈશાવાસ્યોપનિષદ’ પરનું એમનું ભાષ્ય એમની અગાધ વિદ્વત્તા પ્રગટ કરે છે.

પ્રા.શ્રી ગૌરી પ્રસાદ ઝાલાનું ગ્રંથસ્થ સાહિત્ય :- સમય (૧૯૮૧) અવિભક્ત મુંબઈ રાજ્યમાં સ્વાતંત્ર્ય પૂર્વે અને સ્વાતંત્ર્ય પછી પણ સંસ્કૃત ભાષાસાહિત્યના જે કેટલાક આરૂઢ વિદ્વાન પ્રાધ્યાપકો હતા એમાં મુંબઈની સેંટ ઝેવિયર્સ કોલેજના શ્રી.જી.સી. ઝાલા સાચા અર્થમાં એક સર્જક કવિ હતા. એમણે રચેલાં પ્રકીર્ણકાવ્યો નચિકેતા, ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા અને બહુદિગ્વિજયમ્ નામનાં ત્રણ રૂપકો , પञ्चतन्त्रम्, ઉપમા કાલિદાસસ્ય અને बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम् નામના ત્રણ ગદ્યલેખો, भामिनीविलास અને रघुवंश (6-10 સર્ગો) નું સંપાદન તેમજ सुन्दरकाण्ड સમીક્ષિત આવૃત્તિ એમના બહુ આયામી વ્યક્તિત્વનો પરિચય કરાવે છે. Kalidasa: A study નામનો એમનો વિવેચનગ્રંથ એમની વિદ્વત્તાનો પરિચાયક છે. ‘वृत्तनवकम्’ નામનું નવ પદ્યોનું લઘુકાવ્ય એમની છંદપ્રીતિ અને છંદના સૂક્ષ્મ જ્ઞાનનો પરિચય કરાવે છે. આ કાવ્યમાં નવ છંદોને સુંદરી કલ્પીને, કવિએ જે તે છંદની લાક્ષણિકતાઓ અને એની ભાવભંગિમાનું વર્ણન કર્યું છે. ઈ.સ. ૧૯૭૪ થી ૧૯૮૨ દરમિયાન શ્રી પ્રા.ગૌ. પ્રા. ઝાલા સ્મારક સમિતિએ સમયાંતરે નિરાજના (ઈ.સ. ૧૯૭૪), Ashwin in the Regveda and other Indological Essays અને (૪) સુષમા એમ ત્રણ સંપાદિત કૃતિઓ પ્રકાશિત કરી છે. એમનો એક સંગ્રહ નામે પણ પ્રકાશિત થયો છે. એમણે રોબર ફોસ્ટના Stopping of woods on a showy evening." કાવ્ય તેમજ કવિ કાન્તના વસંતવિજય’ ગુજરાતી કાવ્યનો સંસ્કૃત અનુવાદ પણ આપ્યો છે. આ રીતે એમની વિદ્વત્તાના વિવિધ આયામો પ્રગટ થયા છે.

પ્રા. ઋષિરાજ અગ્નિહોત્રીના બે કાવ્યસંગ્રહો - અમદાવાદની બી.ડી.આર્ટ્સ કોલેજમાં સંસ્કૃત વિભાગાધ્યક્ષ પ્રા. ઋષિરાજ અગ્નિહોત્રી જે ગુજરાતના વિરલ અગ્નિહોત્રી રહ્યા છે. એમણે ઈ.સ. ૧૯૮૪ માં ‘આગ્નેય’ નામનો કાવ્યસંગ્રહ અને ૧૯૮૭ માં ‘સેક્યુલર ચંપૂ નામનો બીજો કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ કરેલો છે. પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહમાં દેવી સરસ્વતીવંદના, શરદઋતુનું પ્રાકૃતિક વર્ણન અને બીજા પ્રકીર્ણ વિષયો પરનાં કાવ્યો અને કેટલાંક ગુજરાતી ભજનોના સંસ્કૃત અનુવાદ રજૂ થયા છે. ચેપૂકાવ્ય સંગ્રહમાં ‘ચંપૂ’ શબ્દની ચમત્કૃતિજનક વ્યુત્પત્તિ આપી એમણે આપેલા કાવ્યસંગ્રહના શીર્ષકની સાર્થકતા બતાવી છે. પ્રાધ્યાપક અને સંન્યાસી કવિએ આ સંગ્રહમાં દેશની કેટલીક તાતી સમસ્યાઓ જેવી કે કોમવાદ, ગરીબી વગેરે પડકારોનું નિરૂપણ કરતાં કાવ્યો ગ્રંથસ્થ કર્યા છે. એમાં એમની સમકાલીન સામાજિક સ્થિતિ પ્રત્યેની સંવેદના અને સંસ્કૃત ભાષાનું પ્રભુત્વ જણાઈ આવે છે.

પ્રા. ડૉ. એ.ડી.શાસ્ત્રીનાં વક્ષપદ્યો : સૂરતની એમ.ટી.બી.કોલેજમાં દીર્ઘ સેવાઓ આપનારા ડૉ. અરણ્યંદ્ર શાસ્ત્રી વૈદાન્તના વિદ્વાન હતા. એમણે

શુદ્ધાદ્વૈતમતબ્રહ્મતત્ત્વનિરૂપણમ્ નામનો શુદ્ધાદ્વૈતનું પ્રતિપાદન કરતો બૃહગ્રંથ ત્રણ ભાગોમાં લખ્યો છે. ‘સાંખ્યકારિકા’ અને ‘ગૌડપાદકારિકા’ નાં વિદ્વતાપૂર્ણ સંપાદન કર્યાં છે.

પ્રા. શાસ્ત્રી નર્મ-મર્મના વિદ્વાન હતા. એમના વક્રપદ્યાનિ પદ્યસંગ્રહમાં મોટાભાગનાં વક્રોક્તિપૂર્ણ કાવ્યો છે જે હાસ્યસભર છે. કેટલાંક ગંભીર વિષયના કાવ્યો પણ છે. જો કે એમના વ્યંગ્યાર્થ પ્રતિપાદક કાવ્યો વિશેષ લોકપ્રિય બન્યાં છે.

પ્રા.ડૉ. રાજેન્દ્ર નાણાવટીનું ‘મરીચિકા’(ઈ.સ. 1993)

સૂરત અને વડોદરાની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં સેવાઓ આપનાર ડૉ. રાજેન્દ્ર નાણાવટીએ એમના પ્રકીર્ણ કાવ્યોને ‘મરીચિકા’ શીર્ષકથી ગ્રંથસ્થ કર્યાં છે. આ કાવ્યો અછાંદસ શૈલીમાં લખાયાં છે. એમણે કાવ્યોને શીર્ષકો આપવાનું ટાળ્યું છે પણ અસ્મદિય માં રજૂ કરેલી કવિની કેફિયત પ્રમાણે કવિની પ્રણયભાવના એમના કાવ્યોમાં વિવિધ રીતે સંક્રમિત થઈ છે. એમના કાવ્યસંગ્રહનું નામ ‘મરીચિકા’ એટલે કે ‘મૃગજળ’ સૂચક છે. આ કાવ્યસંગ્રહમાં હાઈકુકાવ્યો છે તો ‘મંડલગાનમ’ નામનો ગરબો છે.

પ્રા.ડૉ. વાસુદેવ પાઠકની કૃતિઓ :

ગુજરાતી વ્યાકરણના લેખકો ગુજરાતમાં પ્રયોજતા કેટલાક શબ્દપ્રયોગોને “દ્વિરુક્ત” અને “રવાનુકારી” શબ્દપ્રયોગો તરીકે ઓળખાવે છે. આવા શબ્દપ્રયોગોનો પદે પદે ઉપયોગ કરવામાં હોંશિયાર પ્રા. ડૉ. વાસુદેવ પાઠકનાં પાઠ્યપુસ્તકમાં પ્રગટ થયેલા એક કાવ્યની બે પંક્તિઓ જૂઓ "મમ રાષ્ટ્રમિદં મધુરં મધુરં મમ રાષ્ટ્રમિદં સુખદં સુખદં શુભભૂમિમયં રમ્યં રમ્યં ? મમ રાષ્ટ્રમિદં સ્વર્ગાં દધિક્મ્ સંસ્કૃત ભાષામાં ગમે ત્યારે અને ગમે તે ક્ષણે છંદ બધારણ માટે શબ્દસર્જન થઈ શકે છે. એ સમજવું હોય તો શ્રી પાઠકના કાવ્યોમાંથી ઘણાં દૃષ્ટાંતો આપી શકાય. કવિનો સ્વપરિચય પણ કેવો હોઈ શકે એનું ઉદાહરણ આ કવિએ એમના ‘સંસ્કૃત સાહિત્યનો પરિચય’ ગ્રંથ (ઈ.સ. ૧૯૮૫) માં પ્રસ્તુત કર્યું છે. “અમદાવાદના વાસુદેવ પાઠકની બે દીર્ઘગીત નાટિકાઓ ‘મા મૂદેવ’ અને ‘આરાધના’ આકાશવાણી દ્વારા પ્રસારિત થઈ છે. તેમની અનેક ગીત રચનાઓ, સ્તુતિપરક અને રાષ્ટ્રભાવના પર આધારિત છે. સંસ્કૃતમાં લેખો, ગરબા, કટાક્ષકાવ્યો, મંગલાષ્ટકો, સ્તોત્રો અને સુભાષિતો ઉપરાંત ‘રસબોધ’ નામે પંચતંત્રની શૈલીની કૃતિ તથા પંદરેક નાટકો (મોટાભાગનાં રેડિઓ પર અથવા રંગમંચ પર રજૂ થયેલાં તેમણે આપ્યાં છે. અન્ય ભાષાના સંસ્કૃતાનુવાદો પણ મૂળ લયમાં જ તેમણે કર્યાં છે.” “ગુજરાતનું સાંપ્રત સંસ્કૃત સાહિત્ય” પ્રા. મધુસૂદન વ્યાસ પૃ. ૧૮, ૧૯

આ સિવાય હિંમતનગર સાબરકાંઠાની કોલેજના સંસ્કૃતના નિવૃત્ત વિભાગાધ્યક્ષ પ્રા. અરુણકુમાર મહેતાએ ‘અનુરાગ’ના ઉપનામથી ‘પ્રેમશતકમ્’

(૧૯૯૯), સ્નેહશતકમ્ ૨૦૦૫, પ્રીતિશતકમ્ અને કામશતકમ્ (૨૦૧૦) માં હિંમતનગરથી પ્રકાશિત કર્યા છે જેની નોંધ લેવી ઘટે.

આચાર્ય દંડીએ સાહિત્યશાસ્ત્રના પ્રારંભમાં જ એક વિચાર પ્રવાહિત કર્યો હતો કે પ્રતિભા ન હોય તો પણ સતત પુરુષાર્થથી પણ કાવ્ય રચી શકાય. આ ઉક્તિને યથાર્થ ઠેરવે એવાં અનેક શ્રમસાધ્ય કાવ્યો ૨૦ મી સદીના છેલ્લા બે દાયકામાં પ્રચુર ગુજરાતમાં પ્રમાણમાં રચાયાં છે.

સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળના ગુજરાતમાં સર્જનાત્મક સાહિત્યનું પ્રકાશન મોટેભાગે સંસ્કૃત વિષય સાથે સંકળાયેલાં સામયિકોમાં જ થયું છે. અર્થશાસ્ત્રની પરિભાષામાં કહીએ તો મંદીના મોજામાં તરતો મૂકેલો રૂપિયો પણ તરે નહિ, એમ સંસ્કૃત કૃતિઓ તરફ પ્રબુદ્ધ વિવેચકોએ કોઈ રસ દાખવ્યો નથી. બીજી બાજુ આકાશવાણી, બહુધા પાઠ્યપુસ્તકોનું જ પ્રકાશન કરતાં પ્રકાશન ગૃહો અને મિત્રોના દાયરામાં જ સીમિત રહી ગયેલી સંસ્કૃત કૃતિઓનું ક્ષકિરણીય વિવેચન થયું નહિ. મૈત્રી વિવેચનને મોકળું મેદાન મળ્યું. પ્રાન્તીય ભાષાઓના આધુનિક કાવ્યપ્રવાહોથી અમે પણ કંઈ અજાણ નથી, અમે પણ આધુનિક જ નહિ, અનુ આધુનિક છીએ એવા મોહમાં, વગદાર મિત્રો અને પ્રકાશકોની બહુહેતુક સહાયથી કાવ્યોનો રાફડો ફાટ્યો. કવિઓએ પોતે જ ક્યાંક તો પોતાને માટે ‘કાવ્યતત્ત્વનો મબલખ પાક’ એવો વિશ્વકવિને છાજે એવો ખિતાબ હોંશભેર આપ્યો. સર્વવિદિત એવી યુક્તિ પ્રયુક્તિઓથી ઈનામોની લ્હાણી થઈ. જે કંઈ ચાલતું હતું એનાથી સાચા વિવેચકો કાં તો અજાણ હતા અથવા જાણતા હતા માટે જ એમણે એ કૃતક પ્રયત્નોની ભારોભાર ઉપેક્ષા કરી હતી. અમદાવાદના અધ્યાપક કવિ હર્ષદેવ માધવનાં સમસંખ્યક કાવ્યો :- ‘હર્ષદેવ માધવ’ ના તખલ્લુસથી સંસ્કૃત કાવ્યો લખનાર અધ્યાપકનો કવિએ સાત કાવ્યસંગ્રહો બહાર પાડ્યા છે. એમાંનાં ચાર સ્વપ્રકાશિત જણાય છે. જ્યારે બાકીનાં ત્રણ અમદાવાદની પ્રકાશન સંસ્થાઓએ પ્રકાશિત કર્યાં છે. કવિએ પોતે પોતાનાં કાવ્યો માટે જે અહોભાવભર્યા વિશેષણો પ્રયોજ્યાં છે તે સાથે આપણે એ કાવ્યસંગ્રહોનો ટૂંક પરિચય પ્રાપ્ત કરીએ.

(૧) રથ્યાસુ જમ્બૂવર્ણનામ્ શિરાણામ્ (૧૯૮૫)

વૈશ્વિક સંદર્ભો આણતી છન્દઃજેઠી રચનાશૈલીની કવિતા.

(૨) અલકનન્દા (ઈ.સ. ૧૯૯૦) “કાવ્યતત્ત્વનો મબલખ પાક.

(૩) શબ્દાનાં નિર્મલિકેષુ ધ્વંસાવશેષેષુ (ઈ.સ. ૧૯૯૨)

(૪) મૃગયા (ઈ.સ. ૧૯૯૩) “કવિચિંતનનું વૈલક્ષણ્ય પ્રગટાવતો સંગ્રહ”

(૫) લાવારસદિધાઃ પર્વતાઃ (ઈ.સ. ૧૯૯૬) ?

આ કાવ્યસંગ્રહ દ્વારા કવિએ હાઈકુ, તાકા અને સિજો નામના ત્રણ નવા કાવ્યપ્રકારો સંસ્કૃતમાં રજૂ છે.

(૬) આસીઞ્ચ મે મનસિ (ઈ.સ. ૧૯૯૬) "મોનો ઈમેજ કાવ્યો"

પોતાને વિશે આટલો બધો અહોભાવ અનુભવતા કવિને પોતાને સમકાલીન કવિતા વિશે ઘણા જ પ્રશ્નો છે. એમની ‘સંસ્કૃત સમકાલીન કવિતા’ શીર્ષકની પુસ્તિકાના પૃ. નં. ૪૮ પર કવિએ કરેલી આ નોંધ વાંચીએ.

આધુનિક સંસ્કૃત કવિતાનું મૂલ્યાંકન કરવા બેસીએ તો નીચેના પ્રશ્નો અને જવાબો જડે છે : (૧) સંસ્કૃત કવિતા આધુનિક બની શકી છે ખરી ? (૨) સંસ્કૃત - કવિતા કવિતાના માપદંડોથી મૂલવવા બેસીએ તો પાર ઊતરે એવી કવિતા બની ખરી? (૩) સંસ્કૃત કવિતા આધુનિક ચેતનાને ઝીલવામાં સફળ છે ખરી ? (૪) સંસ્કૃત કવિતા પ્રવર્તમાન અન્ય ભારતીય ભાષાઓ અને વિશ્વ ભાષાઓની હરોળમાં બેસી શકે તેવી કોઈ સમૃદ્ધિ લાવે છે કે લાવવાની સંભાવના છે ? (૫) આધુનિક માનવની આશા-નિરાશાઓ, પ્રશ્નો, સમસ્યાઓ, સમાજ વગેરેનો પડઘો ક્યાંય તેમાં પડે છે ખરો ? (૬) સંસ્કૃત કવિનો અવાજ સચ્ચાઈભર્યો, કલા ગુજર ખાતર કલાની નિષ્ઠાવાળો છે ? તેના જવાબો આ રહ્યા:

(૧) સંસ્કૃતમાં મહાકાવ્યો વગેરે તો લખાય છે, પણ મોટા ભાગે કાલિદાસ વગેરેનું સઘળું અનુકરણ છે. અલંકારો અને વ્યાકરણના ભારથી દબાયેલી રચનાઓ અને નેતાઓ તથા સંતપુરુષો વગેરેની ભાટાઈ અને નરી ચમચાગીરી કરતી રચનાઓમાં આધુનિકતાનું પ્રતિનિધિત્વ કરવાની કોઈ હેસિયત નથી.

(૨) મહાપુરુષો અને નેતાઓ દિવ્યગુણથી વિભૂષિત છે તેવું બતાવવાના પ્રયત્નો તદ્દન હાસ્યાસ્પદ અને વ્યક્તિપૂજાપરક છે.

(૩) દેવ-દેવીઓ વગેરેનાં સ્તોત્રો અને ભક્તિકાવ્યોમાં ન તો કોઈ ભક્તદૃઢ્યનો આર્તનાદ છે, ન કોઈ શ્રદ્ધાનો દીવો છે. આવાં ભક્તિકાવ્યોથી સંસ્કૃત ભાષાને જીવંતી રાખી શકાય નહિ.

(૪) અમે પાંડિત્ય-પ્રદર્શન અને સંસ્કૃતમાં ધુંવાધાર શબ્દોવાળી રચનાઓ કરી શકીએ છીએ એવા વ્યામોહમાં સર્જાતી રચનાઓથી વ્યક્તિઓનો અંગત અહમ્ સંતોષાતો હશે, પણ એ કાવ્યને તદ્દન વિઘાતક છે. ‘અગ્નિશિખા’ નામના કાવ્યસંગ્રહની કવયિત્રી પુષ્પા દીક્ષિત વિશે શ્રી રમાકાન્તજીએ એકવાર માર્મિક ટકોર કરી હતી.

(૫) સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્ર અને એના નિયમો ગમે તેટલા મહાન હોય ને સંસ્કૃતના પ્રાચીનકવિઓ ગમે તેટલા શ્રેષ્ઠ હોય પણ એનું નાહું પકડીને બેસી રહેવાય નહિ. વિશ્વસાહિત્યના પ્રવાહો, કાવ્યમર્મો, આધુનિક જીવનની અનુભૂતિઓ જીવતાં ને જીરવતાં શીખ્યા વગર રચનાઓ ‘કલ્પાન્તર-સ્થાયી’ કેવી રીતે બની શકે ?

(૬) જોડકણાં જેવી, પ્રાસાનુપ્રાસ મેળવેલી અને વ્યાકરણની રીતે જ શુદ્ધ છતાં કાવ્યતત્ત્વ વગરની કવિતાઓમાં ભાષાન્તરક્ષમતા નથી. કોઈ પણ કવિતાનું ભાષાન્તર કર્યા પછી જો એમાં કાવ્યતત્ત્વ જળવાતું હોય તો તેમાં કવિતાનું “કિમપિ” તત્ત્વ છે. તેવું માનવું રહ્યું, અન્યથા કાગળોનો વ્યય છે.

(૭) સંસ્કૃતના અભ્યાસ પછી મને એવું ચોક્કસપણે લાગ્યું છે કે શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી કૃતક પ્રતિભા આવી શકે છે એ રાજશેખરનો મત સાચો છે. કૃતક પ્રતિભાઓ "ક્ષણે ક્ષણે યન્ત્રવતામુપૈતિ તદેવ રૂપં રમણીયતાયાઃ ।" એ વાત સમજી શકે તેમ નથી.

(૮) સર્વેશ્વરદયાલ સકસેનાની એક કવિતાને ટાંકીને કહું તો “બાજુના ખંડમાં મડદાની દુર્ગંધ ફેલાતી હોય છતાં પણ સંસ્કૃત કવિઓ હજુ રેડિયો વગાડી શકે છે ને શૃંગારિક કવિતાઓ રચી શકે છે.”

(૯) પ્રશસ્તિ અને પ્રશંસા - કાવ્યો બંધ કરીને, નકરી ભાટાઈ બંધ કરીને કાગળનો બગાડ અટકાવીને સંસ્કૃત કવિઓ પર્યાવરણમાં સારો ફાળો આપી શકે તેમ છે.

(૧૦) તમે ઉજ્જૈનમાં કાલિદાસ સમારોહમાં ચાર કલાક બેસો અને એક સારી કવિતા તો શું એક સારી કાવ્યપંક્તિ સાંભળ્યા વિના રહો તેથી મોટું દુર્ભાગ્ય શું ?

(૧૧) ‘પ્રાધ્યાપકીય વિવેચન’ જેવું વિવેચન પણ કરવાની ક્ષમતા વગરના મોટા ભાગના સંસ્કૃત અધ્યાપકો આધુનિકતા સમજાવી શકે તેમ નથી. ગુજરાત યુનિવર્સિટીના એક વિદ્વાન (!) અધ્યાપકે મને સૂચવેલું કે તમે તમારા કાવ્યમાં જે સંદર્ભ વાપરો તે મૂળ પુસ્તક તમારે સંસ્કૃતમાં અનૂદિત કરવું જોઈએ ! (એટલે જો હું ઈલિયડ કે ઓડિસીનું કોઈ પ્રતીક કે તેનો કોઈ સંદર્ભ સંસ્કૃત કવિતામાં વાપરું તો એ ઈલિયડ કે ઓડિસીને મારે પ્રથમ અનૂદિત કરવા!)

(૧૨) આ બધું હોવા છતાં સંસ્કૃત કવિતાઓ લખાય છે. સંસ્કૃતકવિ ધીમે ધીમે સમસ્યાઓ, જટિલતાઓ, વેદનાઓ, નિરાશાઓ, અસ્તિત્વબોધ, અસ્તિત્વસંઘર્ષ, યંત્રસંસ્કૃતિની ગૂંચળામણ, શહેરી જીવનથી અનુભવાતું એકલાપણું, જીવનની વંચનાને અને વિષાદોને જીવતા શીખતો જાય છે. આ લેખ લખનારે સંસ્કૃતને સાત પ્રકાશિત અને લગભગ ૧૮ અપ્રકાશિત સંગ્રહોનું પ્રદાન કર્યું છે અને હાઈકુ, તાકા, મોનોઈમેજ કાવ્યોથી માંડીને સરરિયલ કવિતા સુધીની ભેટ આપીને સંસ્કૃતની ફળદ્રુપતા બતાવવાનો યત્ન કર્યો છે. એનું વિવેચન અન્ય દ્વારા થાય તે ઉચિત છે. સંસ્કૃત કવિતાને આધુનિકતાના આશીર્વાદ મળે અને મળતા રહે તેવી શુભેચ્છાઓ.

કવિનો પોતાને વિશેનો અહોભાવ કેટલો મુખર છે તે આપ આ લખાણમાં જોઈ શકો છો. એને વિશે કંઈ વધારે વિવેચનની જરૂર નથી પણ કવિએ સમકાલીન કવિતા વિશે જે પ્રશ્નો ઊભા કર્યા છે એમાં પોતે અપવાદરૂપ છે એવો જે ભાવ પ્રગટે છે તે બરાબર નથી, બાકી એમણે વર્ણવેલી મર્યાદાઓ સાથે નાસમ્મત થવાનું કંઈ કારણ નથી.

ઉપર્યુક્ત કેટલીક કૃતિઓ ઉપરાંત આ સમયમાં ઘણાં અનૂદિત, શ્રમસાધ્ય અને કૃત્રિમ કાવ્યો અને નાટકો પણ વિવિધ સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલાં છે. કેટલાંક નાટકોની નોંધ આ વાચન સાહિત્યના અંતે ગુજરાતના “સંસ્કૃત રૂપકકારોની”

પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર વડોદરાએ પ્રગટ કરેલી યાદીમાં આપવામાં આવી છે. કેટલાક કવિઓએ કાવ્યસંગ્રહો સ્વખર્ચે કે પાર કે પૈસે પ્રગટ કર્યા છે પણ એમાં કશું મૌલિક કે નોંધપાત્ર નથી.

ઉપસંહાર :

ગુજરાતના વિવિધ કાલખંડોમાં ચાલેલી સંસ્કૃત સાહિત્ય સર્જનની ગતિવિધિનો આપણે પરિચય મેળવ્યો. આપણા પ્રસિદ્ધ સદ્ગત સાક્ષર શ્રી આનંદશંકર બા. ધ્રુવે ગુજરાતના પ્રાચીન કાલખંડોના પ્રદાનને આધારે ગુજરાતના સંસ્કૃત સાહિત્યમાંના પ્રદાન વિશે જે લખ્યું છે તેનું સ્મરણ કરીને ગુજરાત રાજ્યના આ સ્વર્ણિમ ગુજરાત (ઈ.સ. ૨૦૧૦-૧૧) ના વર્ષમાં ગૌરવનો અનુભવ કરીએ.

“મારો ઉદ્દેશ ગુજરાતનાં ઇતિહાસમાં સંસ્કૃત સાહિત્યનાં જે ત્રણ યુગો મને પ્રતીત ગુ થાય છે તે તરફ આપનું લક્ષ ખેંચવાનો અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગુજરાતે શો ભાગ લીધો છે. તે દર્શાવવાનો હતો. આ ભાગ અલ્પ નથી, બલ્કે અભિમાન શાખામાં ત્રણ મોટાં નામ તેમાંનું એક ગુજરાતમાં જ, જૈન વિદ્વાનોમાં ‘કાલિકાલસર્વજ્ઞ’નું ઉપપદ પામેલા આચાર્યશ્રી તે ગુજરાતનાં જ; સાયણાચાર્યથી પણ પ્રાચીન વેદવેદાંગપારંગત ભાષ્યાદિગ્રંથનાં પ્રણેતા તે ગુજરાતનાં જ, સંસ્કૃત પંચમહાકાવ્યમાંનાં એક પ્રૌઢ કાવ્યનો કર્તા તે ગુજરાતનો જ, વ્યાકરણ કાવ્યોનો સૌથી પહેલો રચનાર તે ગુજરાતનો જ, અને કાવ્યપ્રકાશની એક જુનામાં જુની ટીકા લખનાર તે પણ ગુજરાતનો જ. ગીર્વાણ વાગુદેવીની આ સેવા અલ્પ નથી. અને તેથી આપણે પણ દેવવિમલ - ગણિનાં શબ્દોમાં સહેજ ફેરફાર કરીને સાભિમાન આનંદપૂર્વક કહીશું કે આપણો દેશ તે —

गीर्वाणवाचः पुरुषोत्तमेन जगत्कृताकारि विलासवेश्म ।

“જગત્કર્તા પરમાત્માએ આ દેશને ગીર્વાણ વાગ્યેવીનું વિલાસભવન બનાવ્યો છે.”

❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ. (1) નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારા ઉત્તરો લખો.

(2) એકમમાં આપેલ ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરો સરખાવો.

(1) ‘સ્વાતંત્ર્યોત્તરકાળ’ માં કયા પ્રકારની સાહિત્યિક કૃતિઓનો અભાવ જોવા મળે છે. ?

---

(2) આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યનાં પરિબળો અને પ્રવાહોનું નિરૂપણ કરો.

---

(3) આધુનિક સંસ્કૃત કવિઓની મર્યાદાઓનું આલેખન કરો.

યુનિવર્સિટી ગીત

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ, સદ્ભાવ, દિવ્યબોધનું ધામ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી નામ;
સૌને સૌની પાંખ મળે, ને સૌને સૌનું આભ,
દશે દિશામાં સ્મિત વહે હો દશે દિશે શુભ-લાભ.

અભણ રહી અજ્ઞાનના શાને, અંધકારને પીવો ?
કહે બુદ્ધ આંબેડકર કહે, તું થા તારો દીવો;
શારદીય અજવાળા પહોંચ્યાં ગુર્જર ગામે ગામ
ધ્રુવ તારકની જેમ ઝળહળે એકલવ્યની શાન.

સરસ્વતીના મયૂર તમારે ફળિયે આવી ગહેકે
અંધકારને હડસેલીને ઉજાસના ફૂલ મહેકે;
બંધન નહીં કો સ્થાન સમયના જવું ન ઘરથી દૂર
ઘર આવી મા હરે શારદા દૈન્ય તિમિરના પૂર.

સંસ્કારોની સુગંધ મહેકે, મન મંદિરને ધામે
સુખની ટપાલ પહોંચે સૌને પોતાને સરનામે;
સમાજ કેરે દરિયે હાંકી શિક્ષણ કેરું વહાણ,
આવો કરીયે આપણ સૌ
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
દિવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ

DR. BABASAHEB AMBEDKAR OPEN UNIVERSITY

(Established by Government of Gujarat)

'Jyotirmay' Parisar,

Sarkhej-Gandhinagar Highway, Chharodi, Ahmedabad-382 481

Website : www.baou.edu.in